

म. व.
लि.
दा.

IRBK-0100555

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे
विषय नीटक
दा क्र ५५५

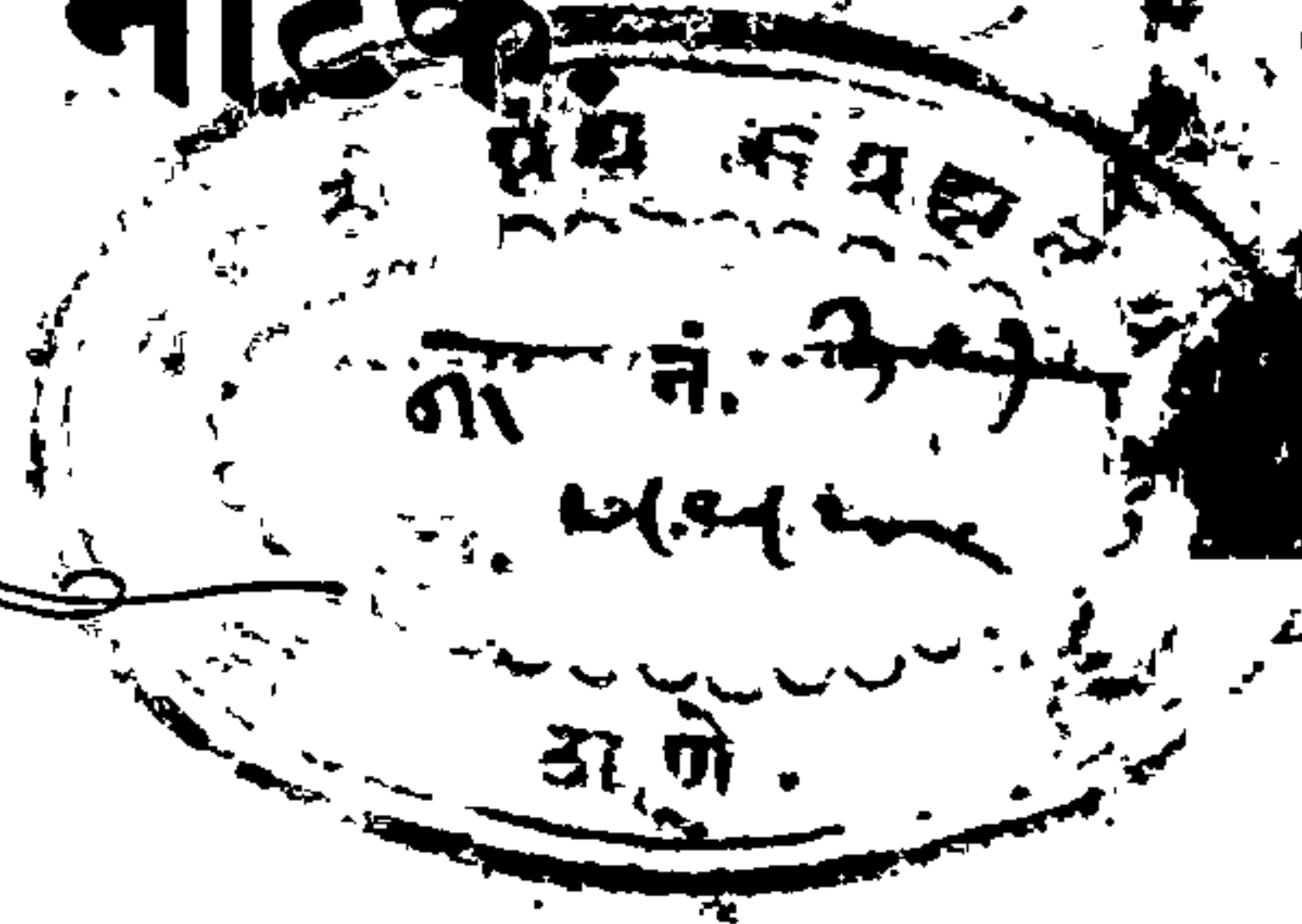

IRBK-0100555

IRBK-0100555

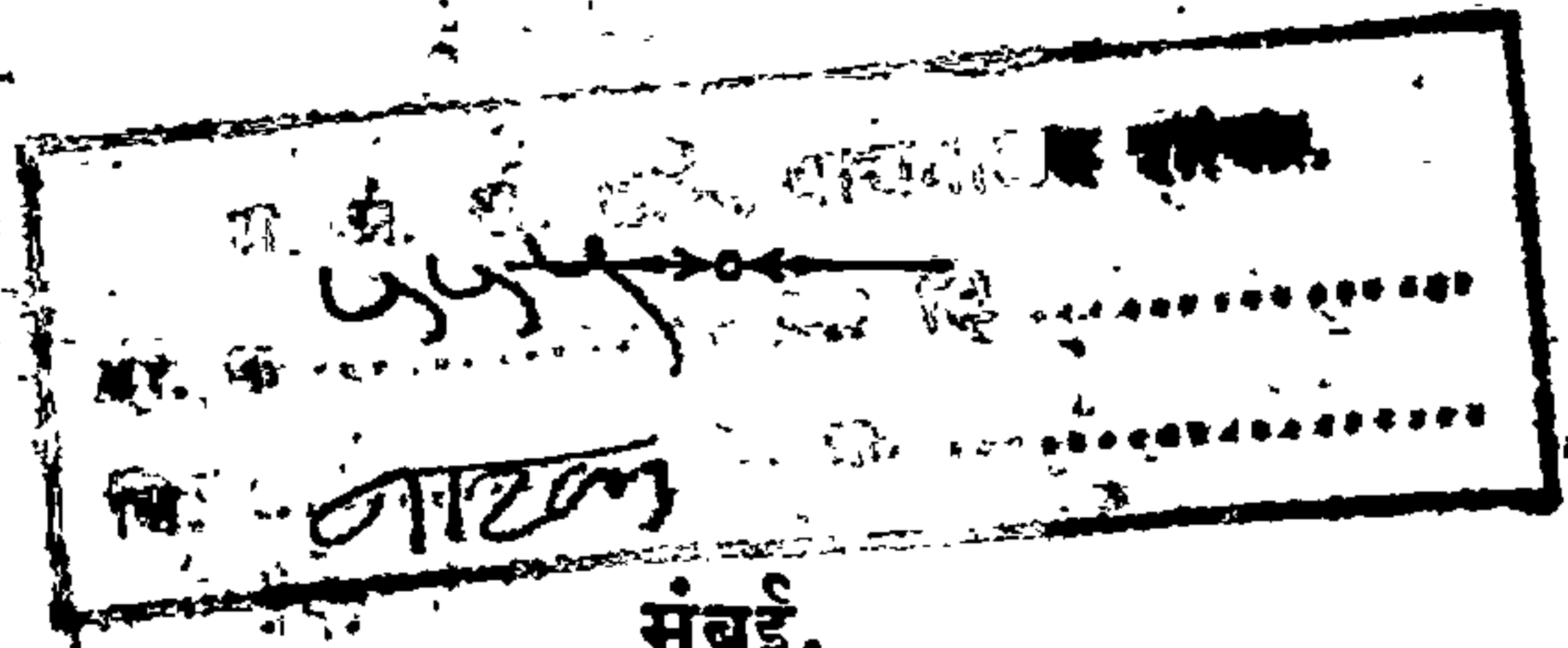
संगीत

पट-वर्धन नाटक

लेखक,

गोविंद सदाशिव टेंबे.

मुंबई.

सन १९२४.

IRBK-0100555

किंमत सव्वा रुपया.

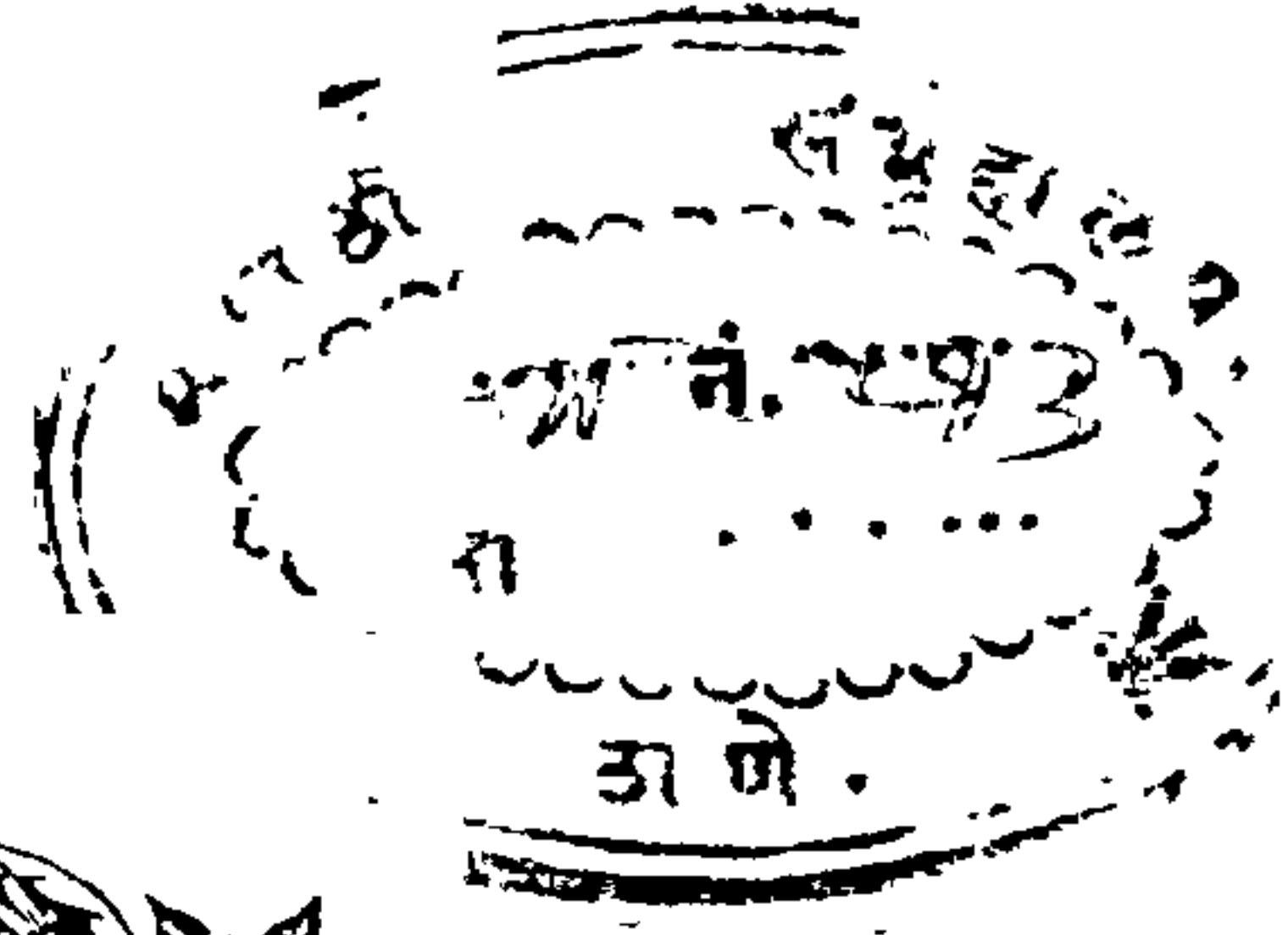
मुद्रकः—कृष्णाजी नारायण सापळे ' रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस, '
९५-९७ गिरगांव बॅकरोड मुंबई नं ४.

प्रकाशकः—गोविंद सदाशीव टेंबे
६६ शुक्रवारपेठ पुणे.

Satlo H.

ज्या उज्ज्वल व प्रेमळ आत्म्याच्या प्रोत्साहनामुळे
ही माझी सदोष कृति सहृदय गसिकांना सादर
करण्याचें धारिष्ट्र मला प्रथम प्राप्त
झालें, त्या परलोकवासी प्रेममय
आत्म्याला ती अर्पण
असो.

गो. स. टेंबे.

प्रस्तावना.

“द्रौपदी वस्त्रहरण” प्रसंगावर आजपर्यंत तीनचार नाटकं झालीं आहेत आणि त्याच प्रसंगावरील नाटक पाहण्याचा प्रस्तुत प्रसंग पुन्हां प्रेक्षकांवर गुदरला आहे! सारांश, कथानकांत नाविन्य मुळीच नाही. तथापि कथानकाला पोषक होणारे प्रसंग कांहींसे नवीन आहेत अशी माझी समजूत आहे. निर्भेळ नाविन्य कोठें असेल तर तें प्रस्तुतच्या लेखकांत मात्र आहे. कृतीमध्ये नाविन्याची वाण वाचकांना वाटेल तर त्याची भरपाई लेखकाच्या नवीनपणांतून करून द्यावी. त्याचप्रमाणें नाटकांत धडाडीचे दणदणीत प्रसंग आढळले नाहीत तरी नाटक लिहिण्याची माझी धडाडी पाहून कोणाही वाचकाच्या हृदयांत धडकी वसेल अशी मी खात्री देतो.

प्रत्यक्ष भावजयीच्या वस्त्राला हात घालण्याचा अधमपणा दुर्योधनाकडून होणें हें भारतीय युद्धप्रसंगाचें एक सबळ कारण होऊं शकेल, परंतु जिंकलेल्या दासीची अप्रतिष्ठा करण्याचे अन्य मार्ग मोकळे असतांना ते सर्व सोडून, स्वतःच्या घराण्यांतील स्त्रियांचें वस्त्र भरसभेंत सोडण्याचा अश्लील अत्याचार दुर्योधनानें कां करावा हा प्रश्न राहतोच. दुर्योधनाच्या या कृतीच्या मुळाशी थोडासा काल्पनिक हेतु लेखकानें जोडला आहे. त्याचप्रमाणें, शकुनी व श्रीकृष्ण यांच्या एकमेकांवर होणाऱ्या डाव पेचांना वस्त्राचें (पट) निमित्त कल्पिलें आहे. प्रचलित परिस्थितींतील विचारविनिमयाचा पगडा प्रत्येक विषयावर अंशतः तरी बसत असतो असें म्हणतात. लेखकापेक्षां वाचकांवर वरील जबाबदारी जास्त पडते. चाणाक्ष प्रेक्षकांना किंवा वाचकांना माझ्याच नाटकांत प्रचलित विषयांची छटा दिसून आल्यास, अनायासानें सुखासुखी माझा गौरव झाला असें मी समजेन. उदाहरणार्थ—किंवा धोक्याची सूचना म्हणून—द्यूताचें निमंत्रण स्वीकारावें किंवा नाही याविषयीचा पांडवांमधील वाद चालू कौन्सिल वादाच्या चालीवर आहे असें बुद्ध्या मानल्यास नाटककार व राजकारणपटु असे दोन हुद्दे मला सहज मिळतील,

व प्रस्तुत नाटकांतील नकुळाप्रमाणें मिरविणाऱ्या कित्येक ग्रंथकारांबरोबर मीही पुढारी म्हणून डौलानें मिरवीन.

रंगभूमीचा थोडासा अनुभव असल्यामुळें पद्यांविषयीं मी फारच ब्रेफिकीर आहे. कारण पात्राच्या मधुर आलापांत शब्दरचनेचा सहज लोप होऊन जातो. तानेच्या वेटोळ्यांत चालींची चालढकल करतां येते. पद्यांचे राग व ताल लिहिले नाहीत. कारण राग व ताल हे लिहिण्याचे विषय नव्हेत हें कोणीही कबूल करील. शिवाय अधिकारी पुरुष या विषयाचें वाङ्मय प्रत्यहीं प्रसिद्ध करित आहेत. प्रमुख नट उत्तम गवई असतोच असा अलीकडे ठराव झाल्यामुळें पद्यांवर राग व ताल लिहिण्याची जबाबदारी पूर्णपणें नाहीशी झाली आहे. कारण बहुतेक नट शास्त्रोक्त गवई असल्यामुळें, कोणतेंही पद, कोणत्याही वेळीं कोणत्याही रागांत व कोणत्याही तालांत सहज म्हणूं शकतात हें मी पाहिलें आहे. कसवी नटांना रागाचें किंवा तालाचें बंधन घालणें म्हणजे कलेचा कोंडमारा होय !

बेछूट वृत्तीला बंधन घालणें हें वडील माणसांचें कर्तव्य आहे आणि कवीच्या वृत्तीला नाही तरी काव्याच्या वृत्ताला क्वचित् बंधन घालण्याचें कट्ट कर्तव्य गु. श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर- यांनीं अत्यंत प्रेमानें व उदार अंतःकरणानें बजावले याबद्दल कवितादेवी त्यांची सदैव ऋणी राहिल यांत संशय नाही. परंतु माझ्या इतकेंच वाचकांनींही त्यांचे कृतज्ञता-पूर्वक आभार मानले पाहिजेत. अत्यंत प्रतिभासंपन्न व अधिकारी नाटककारालाच सुचतील अशा त्यांच्या गोड सूचना शिरावर धरण्याचें महद्भाग्य मला लाभलें याचा मला अभिमान वाटतो. माझ्याजवळच्या तुटपुंजा शब्द-सामुग्रीनें माझी कृतज्ञता व्यक्त करणें अशक्य असल्यामुळें केवळ “ मूकनायक ” होऊन बसणें वरें.

मुद्रकांच्या लीला ग्रंथकारांनांच माहित. प्रसिद्ध ग्रंथकार प्रो. अप्पासाहेब फडके एम. ए. यांनीं नाटकाचीं प्रुफें तपासणें, पद्यें व भाषणें दुरुस्त करणें वगैरे कामीं मला अत्यंत प्रेमानें सहाय्य केलें याबद्दल त्यांचे कितीही आभार मानले तरी थोडेच आहेत.

नाटक रंगभूमीवर आणण्याचे कामीं यशवंत संगीत मंडळीचे डिरेक्टर महाराष्ट्रकोकीळ रा. शंकरराव सरनाईक यांनीं जो अपूर्व उत्साह दाखविला व मंडळीचे इतर नटांनीं व विशेषतः स्टेज डिरेक्टर रा. राजाराम बापू पुरोहित यांनीं जी मेहनत घेतली, आणि सर्व नटांनीं नाटकांतील प्रसंगांचे फोटो मोठ्या हौसेनें दिले याबद्दल रा. सरनाईक व इतर सर्व नटवर्गांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

केवळ मित्रप्रेमानें प्रेरित होऊन ज्या अनेक स्नेह्यांनीं माझ्या धारिष्ट्याचें कौतुक केलें त्या सर्वांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

पंजाबचे सुप्रसिद्ध आर्टिस्ट श्री. शर्मा यांनीं नाटकाचे सीन तयार करण्याचे कामीं व भारतकालीन बिनशिवणीचे कपडे दर्शनीय करण्याचे कामीं कल्पकता दाखवून जें अनेक प्रकारचें सहाय्य केलें त्याबद्दल रा. शर्मा यांचे, व नाटकांतील विविध प्रसंगांचीं छायाचित्रें फारच सुबक व अल्पावधीत तयार करून दिल्याबद्दल रा. बाबूराव भिमजी मयेकर यांचे आभार मानणें जरूर आहे. त्याप्रमाणें जर्मनीहून तयार होऊन आलेले प्रसिद्ध आर्टिस्ट श्री. नेरोय यांनीं फोटोचे ब्लॉक अगदीं थोड्या अवधीत तयार करून देण्याचे श्रम घेतले, याबद्दल त्यांचे व रामकृष्ण प्रेसचे उत्साही मालक रा. कृष्णाजी नारायण सापळे यांनीं छपाईचें काम अवघ्या आठ दिवसांत पुरें करून वेळेवर दिल्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानल्यावांचून प्रस्तावनेला पूर्णता येणार नाहीं. नाटकाच्या पूर्ततेला जशी वरील सर्व मंडळीच्या सहाय्याची जरूरी लागली त्याचप्रमाणें प्रस्तावनेच्या पूर्ततेला सर्वत्रांचे आभार प्रदर्शन करण्याची जरूर असते.

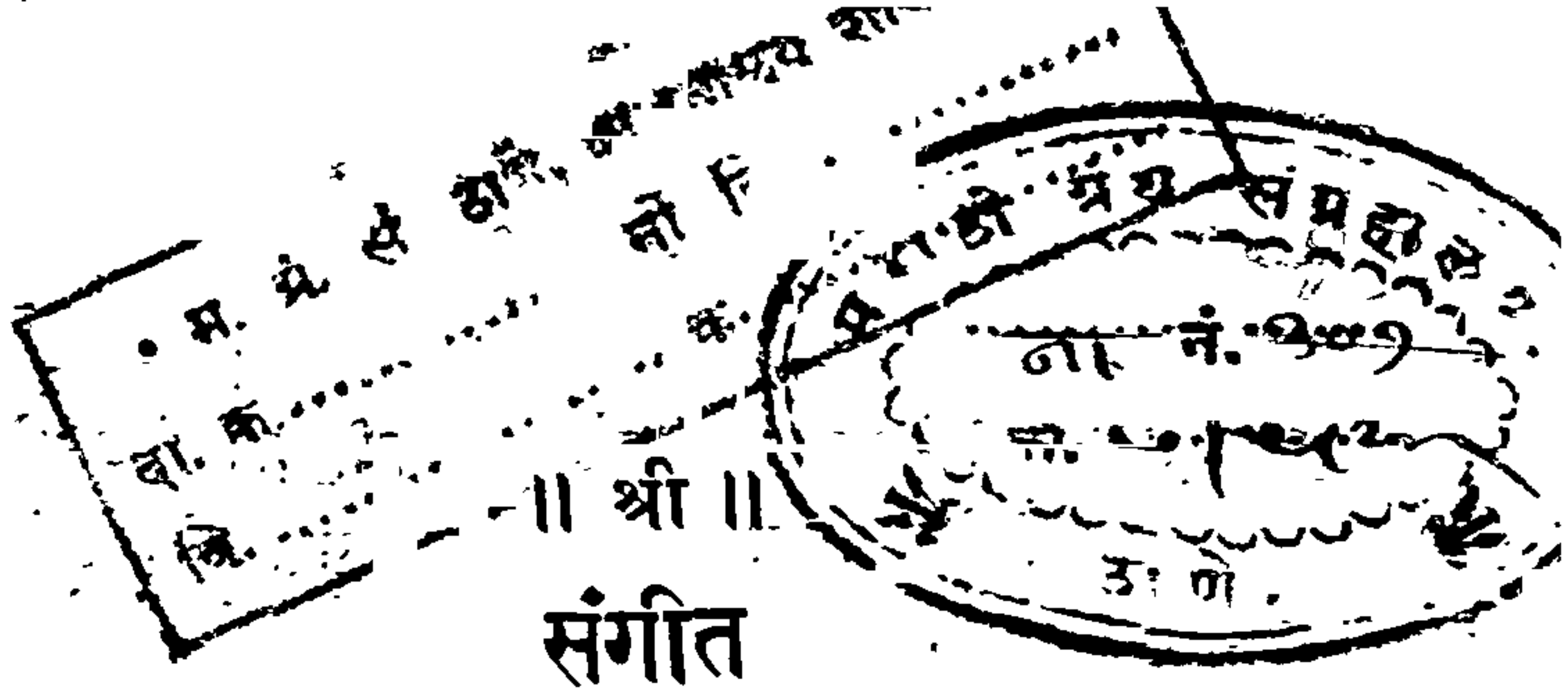
लांबलचक प्रस्तावना अखेरपर्यंत वाचली म्हणून व अर्थात् पुढें नाटकही वाचणारच म्हणून वाचकांचें अभिनंदन करून व कुतूहलपूर्वक आभार मानून पुढील प्रसंगाकडे बोट दाखविण्याची परवानगी घेतों.

मुंबई

सेवक

ता. १५।८।१९२४.

गोविंद सदाशीव टेबे.

पट-वर्धन नाटक.

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

स्थल:—इंद्रप्रस्थ. पांडवांच्या राजवाड्यांतील महाल.

(निद्रिस्त श्रीकृष्णांना उठविण्याकरितां स्तुतिपाठक गात आहेत.)

नांदी.

—निराकार तूं आकार घेसी । यदा ग्लानि धर्मा, धर्मसंस्था-
पनेसी ॥ ध्रु० ॥ सत्व-रज-तम गुणीं समता जई ढळे ।
सगुण रूप धरणी दाविसि लोकां योग्य पथासी ॥ १ ॥
नीलांबरें वेष्टिसी धरणि सुधीरा । म्हणुनि निर्भया ती
दूरचि ठेवि भ्रमांध ग्रहासी ॥ २ ॥ दिव्यांबर कुविंद तूं,
तंतु-पटही होसि तूं, चक्रपाणी गोविंद सख्या तूं, दावि
मुखासी ॥ ३ ॥

वेत्रधार—(प्रवेश करून) अहो स्तुतिपाठक, बस झालें हें तुमचें
रडगाणें. स्वारीला काल जाग्रण झालें आहे. आत्तांच कोठें थोडा डोळा
लागला आहे, उगाच आरडा ओरडा करून स्वारीची झोंपमोड करूं नका.
चला निघा येथून.

स्तुतिपाठक--श्रीगोपालकृष्ण द्वारकाधीशांची झोंपमोड होऊं नये म्हणून मुद्दाम आम्ही वेळ करून आलों; द्रौपदी महाराणीसाहेबांची तशी आम्हाला आशाच होती.

वेत्र०--बरें, बरें. जा आतां (दंडाला धरतो.)

स्तुति०--तुम्ही दंडधारी आपला राजदंड सोडून आमच्या सारख्या गरीबांचा दंड धरतां आणि आम्हालाच राजदंडाला पात्र करतां.

वेत्र०--बरें, चला आतां. जास्त गलबला करूं नका. (पाहून) अरे बापरे, रुक्मिणी महाराणीसाहेबांची स्वारी. इकडेच येत आहे. आतां स्वारींची झोप संपुष्टांत आलीच म्हणाघयाची.

स्तुति०--अहो वेत्रधार, आतां राणीसाहेबांना सांगा पाहूं स्वारीची झोंपमोड करूं नका म्हणून. तुम्ही दंडेवाले म्हणजे आमच्या सारख्या गरिबांचे तेवढे काळ !

वेत्र०--तुम्हा भाटांच्या बच्चांना काळ वेळ कांहीं कळतो का ? हातांतल्या भोपळ्याइतकेंच डोकेंही पोकळ ! आवाज करण्यांत मात्र दोन्ही बहादुर ! मोठी खरखर मुंडी जात तुमची. चला, चालते व्हा.

रुक्मिणी०--(प्रवेश करून) काय हो वेत्रधार, काय आहे गडबड ? आणि स्वारी अजून झोंपलीच आहे ?

वेत्र०--होय महाराज. आणि म्हणूनच मी या लोकांना गलबला करूं नका म्हणून हलकेच कानांत सांगत होतो. पण त्यांची गडबड बंदच होईना.

ह०--तुमचें हलके सांगणें मला बरेंच लांब ऐकूं आलें तरी ! अहो स्तुतिपाठक, तुम्हीं आतां जा. आज तुमची कामगिरी मीच करतें. (ते जातात) वेत्रधार, तुम्ही माझा मेणा तयार ठेवायला सांगा. (वेत्रधार जातो.)

ह०--आज स्वारी इथेंच झोंपली याचें कारण काय बरें असेल ? मला तर लवकर गेलें पाहिजे, आणि इकडे जागें करावयाचें तर माझ्या जिवावर

चालें आहे. पण आतां वेळ फार झाला आहे, आणि स्वारीलाही तयार असलेंच पाहिजे. उठवायला कांहीं आतां हरकत नाही. आहा ! सासूबा-ईनीं स्वारीच्या आवडीची लहानपणींची भूपाळी मला शिकविली आहे ती म्हणून आतां आपणच स्तुतिपाठकाचें काम करावें.

पद. २

उठी गोपाळजी जाय धेनूकडे । पाहती सोंगडी वाट तूझी ।
लोपली हे निशी । मंद झाला शशी । मुनिजन मानसीं
ध्याति तुजला । धेनुवत्सें तुला, बाहती माधवा । उठी गा
यादवा उशिर झाला । जन्मजन्मांतरीं दास होऊं हरी ।
बोलती वैखरी भक्त तूझे ॥

(कृष्ण जागे होतात. रुक्मिणी नमस्कार करणार इतक्यांत)

श्रीकृष्ण०—वाः ! आज पहाटेच बाहेर जायची तयारी ?

रु०—सूर्य डोकीवर आला तरी पहाटेच कां ?

कृ०—सूर्य डोकीवर आला, असेल, पण तुझे डोकें कां माझ्या पायाशीं ?

रु०—म्हणूनच माझ्या सूर्याचे पाय माझ्या डोक्याशीं आणि हाच मला प्रकाश !

कृ०—सूर्याच्या पायाचा प्रकाश आम्ही कधीं पाहिला नाही ! पायापेक्षां सूर्यकरांची महती मात्र सर्वांना मान्य आहे. कारण त्याच्या करस्पर्शानें प्रत्येक वस्तु प्रकाशमान होते. म्हणून तूही पदस्पर्शाएवजीं या तुझ्या सूर्याच्या करस्पर्शानें—करपाशानें प्रकाशमान हो. हे पहा तुझ्या सूर्याचे कर तुला पाश घालण्याकरितां पुढें सरसावले.

रु०—हें काय ? कांहीं काळवेळ पहायचीच नाही वाटतें ? हें पहा, सोडायचें मला. माझे केस विस्कटतील आणि शालू चुरेल.

कृ०—पण ही कोठें जायची तयारी ? शृंगार तर केसापासून नखापर्यंत झाला आहे.

रु०—आज द्रौपदी वन्सनां सर्वांचे आहोर व्हायचे आहेत ना? आपल्यालाही लवकर तयार झालें पाहिजे—आज अग्रपूजेचा समारंभ आहे. बरें, आज इतका वेळ काय म्हणून झोंपायचें? चांगला चार घटका दिवस आला आणि इथें बैठकीच्या महालांत काय म्हणून?

पद ३.

कुसुमशेज सोडुनि कां । शयन रुचत या स्थलीं
पावन पतिपद सेवा । म्हणुनि मज न लाभली ॥ ध्रु० ॥
आतुर दयिता असती । सजबुनिया नवशय्या
त्या त्यजोनि येथ केवि सुखनिद्रा लाधली ॥ १ ॥

कृ०—काल ब्राह्मणांची अखेरची पंगत मध्यरात्र उलटून गेल्यावर झाली. त्यानंतर त्यांचीं पात्रें गोळा करून सर्वांचा निरोप घेऊन येईपर्यंत रात्र संपत आली. आपली साखर झोंप मोडून नये म्हणून मुकाट्यानें इथेंच निजलों. गुन्हा माफ व्हावा.

रु०—पुरें झालें. सोंगाची संपादणी करायला कोणी शिकवायला नको इकडे! म्हणे झोंप मोडायचें संकट पडलें! जशी कांहीं कोणाची तरी झोंप मोडल्यावांचून राहाणें झालें असेल. तें असो. पण आपल्याला या राजसूय यज्ञांत फार कष्ट पडले गडे! सारखीं जाग्रणें चाललीं आहेत.

कृ०—रुक्मिणी, माझ्या पांडवांच्या कार्यांत कष्ट करायचे नाहींत तर ते करायचे तरी कोठें? हे कष्ट नव्हेत, हा पुण्यसंचय आहे. यज्ञधूमानें पुनीत झालेल्या, ज्ञानानें परब्रह्माशीं स्पर्धा करणाऱ्या व आचरणानें अग्नी-लाही शुद्धता देणाऱ्या, वेदपारंगत विप्रांचीं व साधुसंतांचीं उच्छिष्टें गोळा करणाऱ्यांच्या हातीं सर्व ब्रह्मांड गोळा होतें. हीं तपस्व्यांचीं उच्छिष्टें! हीं संतांचीं उच्छिष्टें! हीं गोळा करण्याची ज्याला संधी मिळेल तो धन्य! मीं हें काम मोठ्या हौसेनें कां पत्करलें असेन बरें? माझा पुण्यसंचय सर्व प्रकारें माझ्या पांडवांना—माझ्या भक्तांना लाभप्रद व्हावा म्हणूनच ना?

पद ४

नातरि मनुजजन्म असार ।
 ध्यावा स्वजनसंकट भार ॥ ध्रु० ॥
 स्वार्थपरता करुनि परवश ।
 भ्रमवि मनुजां फार ॥ पुण्यसंचय
 जनहितास्तव । हेंचि जीवन सार ॥ १ ॥

ह०—कोणाकरितां कितीही पुण्यसंचय केला तरी माझा वाटा वेगळाच आहे. तो कोणाला कधीच मिळायचा नाही. ज्या प्रभूपासून साक्षात् पुण्य प्रथम निर्माण होतें त्यांच्या उच्छिष्टावर माझा पिंड वाढला आहे. त्या पुण्याचा वाटा केवळ माझाच आहे.

कृ०—रुक्मिणी, तूं माझी आदिशक्ति आहेस. तुझ्या प्रभेमुळें मला दिव्यपण प्राप्त झालें आहे.

ह०—आज स्तुतिपाठकाचें काम पत्करलें आहे कीं काय ? यज्ञांत हेंही करावें लागतें वाटतें ?

कृ०—वाः ! तूं पत्करलें आहेस कीं मी ? माझ्या लहानपणीची भूपाळी गाऊन तूच मला जागें केलेंस ना ?

ह०—तर मग काय करायचें ? जाग्रण करायचें आणि उशिरा उठायचें हें कांहीं आजचेंच नाही. बरें, मला आतां गेलें पाहिजे. आज्ञा असावी. पाय इकडे करायचे. मला नमस्कार करायचा आहे अजून नीट.

कृ०—पण प्रथम पाय धुतले पाहिजेत. काल उष्ट्यांतून वावरत होतो त्याचीं शितें अद्यापि तशींच असतील. (रुक्मिणी पाय धुते. तिच्या शालूच्या पदरानें कृष्ण पाय पुसूं लागतात. ती पदर ओढून घेते.)

ह०—हें काय ? शालूच्या पदरानें पाय पुसायचें वाटतें ?

कृ०—खरेंच. चुकलों. मला वाटलें रोजच्याप्रमाणें साधें वस्त्र असेल. पदर खराच नाही ना झाला ?

रु०--मीं चटदिशीं ओदून घेतलां म्हणून बरें. नाहीं तर खराब करायला आपण कांहीं कमी केलें नसतें.

कृ०--बरें, या ओढाताणींत शालू फाटला तर नाहीना ? होय, नाहीं तर मोठा प्रसंगच !

रु०--माझे शालू चांगले धडधाकट असतात. भामाबाईंच्या शालूसारखे शिंकेनें फाटणारे नसतात कांहीं !

कृ०--बरें या आतां ! नाहीं तर शालूच्या निमित्तानें, द्रौपदीच्या ऐवजीं आम्हालाच अहेर व्हावयाचा ! (रुक्मिणी नमस्कार करून जाते.)

कृ०--(पाहून) ही कोण ? सत्यभामा ! ठीक !

सत्यभामा०--(प्रवेश करून.) आतां कोण गेलं इथून ?

कृ०--कुठें ? कोण ?

सत्य०--हें पहा, असले लपंडाव नाहीं चालायचे अं ! आतां इथें कोण आलें होतें ?

पद ५

कोण कोठोनि आली सुरामा । काय कामा ॥ कपट-पटुचीं
किति होय रीति वामा । नाहिं सीमा ॥ ध्रु० ॥ रुचिर वसम
ल्याली । लपत छपत गेली । फसविली छान ही सत्य-
भामा, हे पुण्यधामा ॥ १ ॥

मीं ओझरतें पाहिलें म्हणून ठीक झालें ! रात्रभर वाट पहात बसलें. डोळ्याला डोळा लागला नाही. सगळ्यांच्या महालांत चौकशी केली; कुठें पत्ता नाही. आतां कळलें कीं बैठकीच्या महालांत स्वारी सुख झाली आहे. तशी घाईनं इकडे आलें, तो इथें ही चोरी सांपडलीच. बाई, बाई, शर्थ झाली. सांगणार कीं नाहीं ? सांगायचें अं ? माझी शपथ आहे.

कृ०--तुझें भाषण नेहमीं शपथेवर थांबायचें !

सत्य०—मीं शपथ घातली आहे—माझी—पहायचें अं !

कृ०—अग दुसरें कोण येणार ? रुक्मिणी आली होती द्रौपदीला आहेर करायला जातें म्हणून सांगायला.

स०—खोटें—अगदीं खोटें ! अगदीं खरें ? माझी शपथ ?

कृ०—बरें, तुझी शपथ !

स०—माझी शपथ काय ?

कृ०—काय म्हणजे ? सांगितलें तेंच !

स०—तसें नाहीं चालणारं. माझ्या गळ्यावर हात ठेऊन सांगितलें पाहिजे.

कृ०—त्याला माझी तयारी आहे. (गळ्यावर हात ठेवतो.) झालें आतां ?

स०—मुळींच नाहीं. गळ्यावर हात ठेऊन नीट म्हणायला पाहिजे—

कृ०—काय म्हणायला पाहिजे ?

स०—असें म्हणायला पाहिजे—तुझ्या गळ्यावर हात ठेवून सांगतो.

कृ०—बरें. तुझ्या गळ्यावर हात ठेवून सांगतो. हा गंगातीरावरच्या उपाध्यायाचा संकल्पच म्हणायचा. नुसतें “ मम ” म्हणून नाहीं कां भागायचें ?

स०—हंसायचें नाहीं अं. त्यानेंच मला संशय येतो.

कृ०—बरें बोवा हंसत नाहीं. (तोंड वळवतो.)

स०—तसें नाहीं. तोंड इकडे करायचें. डोळे माझ्याकडे. अगदीं सारखी नजर पाहिजे. नजरेवरून मला समजतें सगळें कांहीं.

कृ०—मग हा शपथेचा सोहळा कशाळा ? (तिच्याकडे तोंड करून) बरें, झालें आतां ?

स०—आतां म्हणायचें कीं रुक्मिणीबाईशिवाय इथें कोणी आलें नव्हतें ?

कृ०—तुझ्या गळ्याची शपथ तिच्याशिवाय कोणी आलें नव्हतें.

स०--अं. अं. तिच्यांशिवाय म्हणजे कोणाशिवाय ?

कृ०--वाः ! बायकोचें नांव घेऊं कीं काय ? आणि वर तिला व्हाई म्हणूं होय ? फार शहाणी आहेस. तुला सत्यभामा म्हटलें तर चालेल कां ?

स०--आणि आतां म्हटलें तें ? सरळ शपथ घ्यायची नाही ना ? मी जातें कशी. (ती जाऊं लागते. कृष्ण पंढर ओढतो. पंढर फाटतो.) अरे देवा, माझा नवा कोरा शालू फाडला ! मीं केवढ्या हौसनें गांधाराहून मुद्दाम मागवला होता आजच्या आहेराच्या समारंभासाठीं !

पद ६.

शालू सुरंगी विदीर्ण केला, जीव हळहळे उरली आस ॥
॥ ध्रु० ॥ हौस मनींची मनिच राहिली, दावुं कसें मुख
युवतिगणास । दूरदेशिचें वस्त्र साजिरें, आणविलें करुनी
आयास । वसन फाडिलें, पुण्य जोडिलें । नेत्र निवाले
असतिल खास ॥ १ ॥

दुःशलावाईंनीं शकुनी मामांच्या मार्फत गांधारांतून दोन अप्रतिम शालू मागविले आहेत. त्यांतला त्या एक स्वतः नेसणार आणि दुसरा आज आहेराच्या वेळीं द्रौपदी वनसनां नेसविणार. त्यांच्या तोडीला तोड म्हणून मीही हा शालू गांधारच्या व्यापाऱ्यामार्फत मागविला. आणि आपण तो फाडला ! आतां आज तिथें तोंड तरी कसें दाखवायचें ? आणि काय नेसून जायचें ? पाहायचें याचें अंग कसें पातळ पाण्यासारखें आहे.

कृ०--आणि त्या शालूंतून तुझें अंगही पहाण्यासारखें आहे. ।

स०--नाहीं तर आमचीं तीं पूर्वाचीं ओझीं ! याच्यापुढें ते शालू खादीसारखे जाड वाटतात. माझी शपथ, काय याचें हें पातळ पोत ! पहायचें तरी. शालू नेसलेला समजत सुद्धां नाही ! अगदीं नेसला न नेसल्यासारखा वाटतो. खरेंच-माझी शपथ !

कृ०—न नेसल्यासारखा वाटायला सोपी युक्ती आहे. पण महालांत बसून राहिलें पाहिजे.

स०—पुरे झाली अं असली थट्टा ! मला आधीं माझा फाटलेला शालू भरून घ्यायचा.

कृ०—भामे, झालें हें फार चांगलें झालें. हें तुझें नेसलेलें वस्त्र मला मुळींच पसंत नाहीं.

स०—होय. पसंत नाहीं. मग काय, आतां तों जड ओझीं नेसून आम्ही जायचें वाटतें ?

कृ०—होय ! भारदस्त, भरलेल्या अंगाचाच शालू नेसून गेलें पाहिजे. विलासमंदिरांत मौजेनें नेसण्याचें वस्त्र जर तुम्हीं राजदरबारांत नेसून जाऊं लागलां तर प्रेक्षकांच्या नजरेंत नसतें पाप निर्माण झालेलें पाहण्यांत धन्यता मानणाऱ्यांपैकीं मी नव्हे.

स०—पण बाकीच्या सगळ्या बायका आलिकडे असलेच सुंदर शालू नेसतात. मला एकटीलाच कांहीं बोल नको. गांधारच्या तलम तन्हेवार शालूंनीं आणि सुंदर सुंदर कपड्यांनीं या इंद्रप्रस्थाची कापडपेठ शकुनी मामानीं कशी बगीच्या सारखी फुलविली आहे.

कृ०—आणि तुम्ही बायका त्या बगीच्यातलीं फुल पाखरें !

स०—इंद्रप्रस्थांत तयार केलेले भरड शालू कोणी आतां शपथेला सुद्धां नेसत नाहींत.

कृ०—बाकीच्या बायका झाल्या तरी तुमचेंच अनुकरण करणार. हंस्तिनापुरांत दुःशलेच्या उच्छृंखल नटवेपणाच्या हौसेची झळ थोरा-मोठ्यांच्या घरापासून तो थेट गोरगरीबांच्या चुलीपर्यंत जाऊन पोचली आहे. इंद्रप्रस्थांत देखील पांडवांच्या राजवाड्यांत ही आग पसरूं पहात आहे. दुःशला पडली शंभर कौरवांची लाडकी बहिण. पण तिचे चोचले इतरांनीं करून चालणार नाहीं. या बेताल नटवेपणामुळें स्वतःचें शरीर व

लज्जा रक्षण करण्याचें साधन, कांहीं दिवसांनीं, सर्वस्वी गांधारच्या स्वाधीन होईल यांत संशय नाही.

सत्य०—पण याहीपेक्षां नाजूक शालू आज द्रौपदीवन्संना नेसविण्याचा दुःशलाबाईंनीं शकुनी मामापुढें विडा उचलला आहे.

कृ०—ते मामा आणि ती भाची ! पण माझी द्रौपदी तसला पारदर्शक शालू कधींही नेसणार नाही.

स०—पण वन्स जर तो शालू नेसल्या, तर असले शंभर शालू घ्यायला लावीन. कधीं सोडायची नाही. माझी शपथ.

कृ०—द्रौपदी कधींच तो नेसणार नाही.

स०—बरं, पाहीन आतां. अगवाई, पण किती वेळ झाला. आतां दुसरें कांहीं तरी नेसून जायचें नशिबीं आहे. कसला सोन्यासारखा शालू फाडून टाकला. इथें आल्याचा प्रसाद म्हणायचा. बरें झालें. (नमस्कार करून जाते.)

कृ०—आतां ही आणि दुःशला विचान्या द्रौपदीच्या राशीला लागणार. ती या दोर्घांचीही डाळ शिजू देणार नाही म्हणा. एकूण या धूर्त शकुनीनें शालूच्या आड राहून आपल्या देशाची—गांधारच्या कारागिरांची पोळी पिकविण्याचा घाट घातला आहे ! ठीक आहे. पांडवांचे डोळे प्रथम उघडले पाहिजेत.

द्वारपाल०—(प्रवेश करून) ब्राह्मणांची पहिली पंगत बसली म्हणून वर्दी घायला आलों आहे.

कृ०—होय ? आज वेत लवकरसा ?

द्वार०—आज भोजनानंतर अग्रपूजेचा दरवार आहे सरकार.

कृ०—हो खरेंच. आजचा हा यज्ञांतील शेवटचा महत्वाचा समारंभ. हा एकदां नीट तडीला गेला म्हणजे हा प्रचंड राजसूय यज्ञ यथासांग पार पडला म्हणायला कांहीं हरकत नाही. द्वारपाल तुम्ही जा.

मी वेळेवर तयार आहे म्हणून कळवा. (तो जातो.) द्वारकेला परत जाऊन केव्हां एकदां स्वस्थ विश्रांति घेईन असं मला झालें आहे. इथलें काम आतां बहुतेक झालेंच आहे.

पद ७

आज राजसूय यज्ञ यशद सफल झाला ॥ कार्यभाग नुरला ॥ ध्रु० ॥ खल उदंड जरासंध अरि खंडियला प्रचंड दंडिन जरि निंदक कुणि । मंद कुमति येई अंति ॥ कार्य विनाशाला ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा.

इंद्रप्रस्थः—(दुःशला व तिची दासी.)

दुः०—सटवे, तुला किती वेळ सांगायचें आणि बजावायचें. सांगितलेल्या गोष्टीकडे मेलीचें लक्ष असेल तर कीं नाहीं ? सरळ सांगितलें (मारते.) थांकडे सांगितलें (मारते.)

दासी०—पण बाईसाहेब, झालें काय माझ्या हातून असं ?

दुः०—सगळें पालथ्या घागरीवर पाणी. (मारते.) मेला माणसानें त्रास सोसावा तरी किती !

दा०—पण बाईसाहेब—

दुः०—मला बाईसाहेब म्हणत जाऊं नकोस म्हणून तुला बजावलें ना ! (मारते) काय ? आणि पुन्हां बाईसाहेब ? (मारते.) बाईसाहेब म्हणायला मी कांहीं म्हातारी पोक्त बाई आहे कां ? मी शंभर कौरवांची एकुलती एक ताईसाहेब आहे, समजलीस ? (मारते.)

दा०—होय बाईसाहेब—नव्हे ताईसाहेब.

दुः०—असं. चांभाराच्या देवाला खेटराचीच पूजा पाहिजे.

दा०--ताईसाहेब, मला आपलें गरिबाला देवपण कशाला ? मी आपली दासी आहे. आणि उगीच मघांपासून मला मारतां आहांत, असें माझ्या कडून काय चुकलें ?

दुः०—आतां मात्र शर्थ झाली. मी तुला मारतें काय ? (मारते.) तुझ्या अंगाला हात लावून माझे सोन्यासारखे हात खराब करायला माझे अडलें आहे खेटर ! इतक्या सुखांत (मारते) तुम्हाला ठेवून, शेवटीं हाच तुम्ही माझा लौकिक करणार ! मी तुला मारतें नाहीं कां ? (मारते.)

दा०—पण चुकलें काय माझ्याकडून ?

दुः०—चुकलें काय ? सांगतें अं. माझी ओंठाची लाली, गुलाबपाण्याची झारी, भांगातल्या शेंदराची डबी, कुसुंबा कुंकवाचा करंडा, डोळ्यांतला सुरमा, सुरम्याची सळई, यांतला एक तरी जिन्नस इथें आहे ? भावकाई, तुझे लक्ष तरी असतें कुठें ?

दा०—सगळे करंडे भरून पुसून तयार ठेवले आहेत.

दुः०--मग माझे डोळे फुटले आहेत कीं काय ? बाबांच्या पोटीं मीही कांहीं आंधळी आलें नाहीं.

दा०--तेवढी सुरम्याची सळई सांपडत नाहीं.

दुः०—तर मग माझे डोळे त्या सळईनेच फोडलेस म्हणायचे. आतां तरी तुझे डोळे निवाले ? आणि बाकीचे जिन्नस कुठें आहेत ते दाखव पाहूं ?

दा०--त्या सरपोसाखालीं झांकून ठेवले आहेत.

दुः०—अग कवटाळणी, माझी टवाळकी करण्याकरितां मुद्दाम झांकून ठेवलेस होय ! नकोरे देवा ! कंटाळा आला या उनाड काठ्यांचा. वेळेवर म्हणून कधीं कांहीं जागेवर नसायचें. एक प्रहर दिवस आला; आहेराला जायची वेळ होत आली; सान्या चार घटका उरल्या; तेवढ्यांत वेणी फणी, काजळ कुंकू, दागदागिने घालून कपडे निवडून सुद्धां व्हायचे नाहींत ! मग नेसावयाचें दूरच ! आज आहेराचा समारंभ. सगळ्या देशोदेशीच्या राण्या

जमणार ! आज कपडे असे झाले पाहिजेत कीं सगळ्यांची नाकेंच ठेचलीं पाहिजेत. आजचा माझा शालू पाहून सगळ्यांच्या तोंडाला पाणीच सुटलें पाहिजे.

दा०—(स्वगत) बयांचा अंबर चेहेरा पाहून कोणाच्या तोंडाला पाणी सुटत नाही, तेव्हां आतां शालूवर भिस्त.

दुः०—तो आरसा असा उजेडांत ठेव. तुझा चेहेरा पाहूं नकोस त्यांत. माझा आरसा घाण होईल. (आरशांत पाहून) आणि कायग, बुचडा आज खालीं कसा आला ? आणि सैल कसा झाला ?

दा०—मला काय माहित कसा झाला ? मी तर चांगला आवळून बांधला होता.

दुः०—मग मी इथून कुठें हाललें आहे कां ? म्हणे मला काय माहित ! आणखी जरा वर बांधला असतास तर तुझे हात काय मोडले असते कां ? अवदसा कुठली ! ज्या दिवशीं जरा थाटमाट करायचा असतो त्याच दिवशीं मेलीच्या डोकींत भूत भरतें. शेकडों बायकांत जायचें तर केसा-मध्ये, नेसण्यामध्ये, नटण्यामध्ये काहीं तरी नाविन्य पाहिजे. नाही तर सगळ्या बायका सारख्या आहेतच.

दा०—होय ताईसाहेब.

दुः०—आणि आज शालू असा नेसवशील—एक सुरकुती नाही उप-योगी. सुरकुती दिसली कीं तुला भितींतच चिणून टाकीन.

दा०—(स्वगत) आज पुरें पापच ओढवलें आहे. थोरांच्या शालूंची सुरकुती म्हणजे गरीबांना पुरण्याचा खळगाच म्हणायचा.

दुः०—इकडे ये अशी आणि बुचडा सोडून वर बांध पाहूं ! चांगला टाळूवर येऊं दे.

दा०—पण ताईसाहेब, जयद्रथ महाराजांना पसंत नाही ही तऱ्हा ! त्यांनीं मला ताकीद दिली आहे.

दुः०—माझ्या दासीला ताकीद देण्याचा तिकडे काय अधिकार ? आणि म्हणे ही तऱ्हा पसंत नाहीं. त्यांना काय कळतें यांत ? घरच्या नवरोबांच्या पसंतीकरितांच जशा काय बायका शृंगार करतात ! दुनियेला दाखविण्याकरितां नट्टा पट्टा करायचा असतो म्हणावें. घरच्या पुरुषापुढें बायका कधीं नटून बसत नाहींत. शिवाय त्यांची पसंती मला घेऊन काय करायची आहे ? एखाद्या गरीबाची मुलगी राणी केली असती म्हणजे या गोष्टी चालल्या असत्या म्हणावें ! लोक मला अमक्याची राणी म्हणून ओळखत नाहीत तर शंभर कौरवांची बहीण म्हणून ओळखतात. बावळटासारखा चुचडा मानेवर लोंबतो आहे, चोळीच्या अस्तन्या कोपरापर्यंत गेल्या आहेत. जाडा भरडा खापरासारख्या कांठ पदराचा शालू अंगाभोंवतीं कणगीला गुंडाळल्याप्रमाणें नेसला आहे—म्हणजे काय शोभा झाली ? बायकांची अंगलट परमेश्वरानें इतकी सुंदर केली आहे ती काय असल्या जाड्या भरड्या कपड्यांनीं वेडौल करण्यासाठीं ? कपडा अस्सा नेसावा कीं शरीराचे सर्व डौलदार भाग लोकांच्या नजरेत भरलेच पाहिजेत. असा नजरेवरच मारा केला म्हणजे नजर लागायची भीति नाही. नाही तर त्या द्रौपदीचें नेसणें. रुक्मिणीचें केस करणें. त्यांतल्या त्यांत ती सत्य-मामा जरा नीटनेटकी आहे. कपड्याचीही तिला हौस आहे. माझ्या नवीन शालूच्या तोडीचा शालू तिनेही मागविला आहे. याला म्हणावें जिवंतपणा. आज मामांच्या मसलतींत तिचीच मी मदत घेणार आहे. मी आणि ती मिळाल्यावर द्रौपदी वहिनी काय करते तें पहायचें आहे. बरें, तो शालू, व शेलारी खण तबकांत घालून ठेवलास कां ! दाखव पाहूं मला.

दा०—(दाखवून) याच्याच जोडीचा शालू आपल्याला नेसायला ठेवला आहे.

दुः०—बरें केलेंस. मी तुला सांगितलेंच होतें. नाही तर सांगितलें असतें कसें काय तें. (शालू पाहून) हा शालू आहेराला बायचा म्हणजे माझ्या

कसें जिवाचें पाणी पाणी होतें. पण शकुनी मामाच्या मतलबाकरितां या शालूवरही पाणी सोडलें पाहिजे. शिवाय द्रौपदी वहिनीचाही मला नक्षा उतरायचा आहे. काय पण संभावितपणाचा आव आणते. जरा मेलें माणसानें नीट नेटक्या सुटसुटीत कपड्यानें गेलें कीं तिच्या कपाळाला आंठ्या पडल्याच ! माझ्या नेसण्याला सुरकुती नसते तेव्हां ती उणीव ती आपल्या कपाळावरच्या आठ्यांनीं भरून काढते. जशी कुठून मेली डोंगरांतून आली आहे जणूं. आज म्हणावें पहा हा शालू नेसल्यावर कशी हुरळून जाशील ती. आणि मग म्हणशील कीं गांधारच्या सुंदर शालूंतही कांहीं असतें. मी जर सम्राज्ञी असतें तर गांधारची कापडपेठ ओस पडली असती. आणि माझा प्रत्येक महाल गांधारच्या कपड्यांनीं भरला असता. बरें, बोलण्यांत वेळ घालवायची तुला फार संवय झाली आहे. आधी हळूच जाऊन यादवांच्या आणि इतर बायका काय काय नेसल्या आहेत तें साधलें तर पाहून ये बरें ! तोंपर्यंत मी माझे हें आटपतें.

दा०—आज्ञा तार्ईसाहेब. पण आपण लवकरच आटपा. (जाते. जयंद्रथ प्रवेश करतो.)

जयंद्रथ—काय ? अद्यापि तुम्ही इथेंच ? यादवस्त्रिया व इतर बायका केव्हांच गेल्या. कांहींजणी तर आहेर करून परतल्या सुद्धां.

दुः०—हे काय मेलें ! माझी वेणी फणी, काजळ कुंकूं, नेसणें सवरणें होण्यापूर्वीं पुरुषांनीं बेधडक आंत यायचें म्हणजे काय ? ही कुठली मेली रीत ? मला नाही हें खपत !

जय०—नवऱ्याला देखील आंत यायची बंदी का ? हें पहा, मी तुला मुद्दाम बजावायला आलों होतो.

दुः—मला बजावायचें कांहीं कारण नाही सांगून ठेवतें. मेलें बायकांशीं आदबीनें बोलण्याचेंही समजू नये ? बजावायला मी ढोलकें आहे वाटतें ? मेलें किती तोंड वाजवलें तरी व्यर्थ.

जय०—हैं पंहा, उगीच शब्दाचा कीस काठीत ब्रसूं नका. आहेराच्या बाबतींत सूचना देण्यासाठीं शकुनी मामानीं मला मुद्दाम पाठविलें आहे. ही बाबत अतिशय महत्वाची आहे गांधारचा शालू सम्राज्ञी द्रौपदीला नेसविण्यावरच गांधारच्या पुढच्या भरभराटीची सर्व मदत आहे, हैं ध्यानांत ठेव. द्रौपदी एकदां तो शालू नेसली कीं सम्राज्ञीच्या खास आश्रयाखालीं म्हणून गांधारची पेठ पुढें सरसावली समजा.

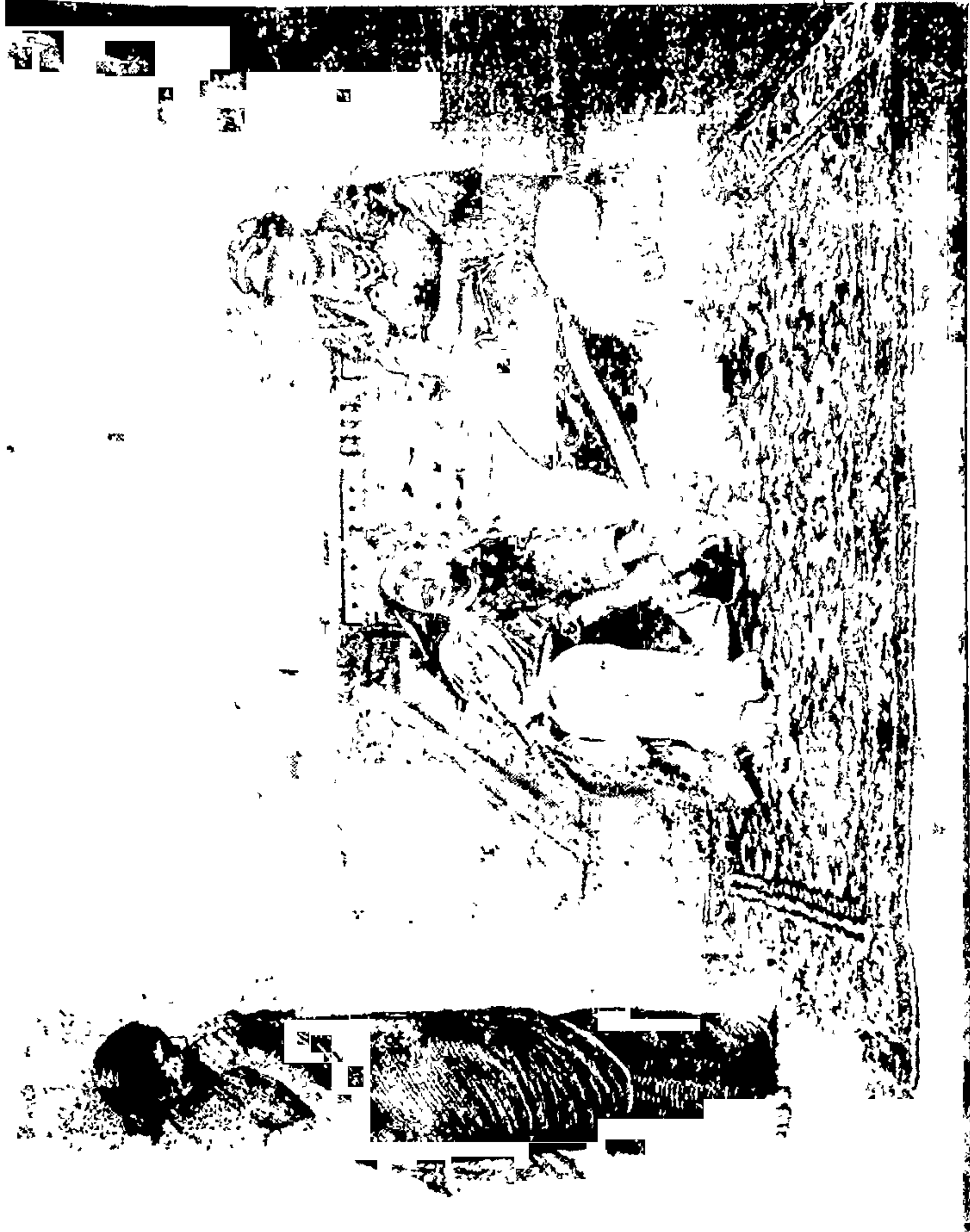
दुः०—शकुनीमामा स्वतःच आले असते तर फार बरें झालें असतें. बरें आतां त्यानां कळवा कीं ही कामगिरी तर माझ्याकडे लागलीच, पण त्याबद्दल गांधारच्या व्यापाऱ्यांनीं प्रत्येकी पांच पांच शालू मला नजर केले पाहिजेत. मी म्हणेन तसले. बरें, आपण यादवस्त्रिया आहेराला जातानां पाहिल्या. त्यांनीं काय काय कपडे केले होते ? रुक्मिणी काय नेसली होती ? सत्यभामा—खरेंच काय नेसली होती ? तसेंच—

जय०—काय विचित्र आहेस तूं ! मी काय बायकांकडे पहात बसलों होतो दरवाज्यावर ? मी काय सांगतो तिकडे नीट लक्ष दे. आहेराला पुष्कळ स्त्रिया येणार. तेथें एखाद्या धुल्लक बाबतींत, मानापमानाच्या भरीला पडून तो शालू न नेसवितां तशीच परत येतील, आणि शकुनी मामांचा सर्व व्यूह ढासळून टाकतील.

दुः०—तर काय ? मी वाटेल तो अपमान सोसून घेऊं वाटतें ! मी शंभर कौरवांची एकुलती एक बहिण आहे, हैं आपण विसरलांत.

जय०—आणि या सिंधुपति जयद्रथाची राणी आहेस. तुझा अपमान करण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे ? पण माझे म्हणणें, उगीच कांहीं तरी वेड भरून घेऊं नकोस. माझे काय जातें ? गांधारच्या व्यापाऱ्याकडून शालूंची नजर तुला मिळणार नाही.

दुः०—इतकी कां मेली मला नजर नाही ? पहा तरी आजची माझी कामगिरी !

दुःशला:-पैजण(ची एवढी खीळ बसवा पाहू.

Ramkrishna P. Press.

[पृ. १७.
Photo by B. P. Mayekar.

जय०—तंशी तूं धोरणी आहेस. पण गोडीगुलावीनें हरप्रयत्नानें तो शालू तूं द्रौपदीला नेसव तर तूं खरी.

दुः०—त्याची काळजीच नको. गांधारच्या व्यापाऱ्यांना म्हणावें प्रत्येकीं पांच पांच शालू तयार ठेवा. तें झालें, पण एवढ्या बायका पाहून आलांत आणि कोण काय नेसलें होतें, इतकेंही लक्षांत असूं नये ? पुरुषांनां नाहींच तें कांहीं धोरण !

जय०—बरें मी जातो. चालूं दे आपलें चव्हाट.

दुः०—थांबायचें जरा—माझी दासी मेली अझून आली नाहीं. पायांतल्या पैजणाची एवढी खीळ बसवा पाहूं.

जय०—वः ! मोठी लाडकीच आहेस ! नवऱ्याला भलतींच कामें सांगावयाचीं ?

दुः०—तुमची राणी म्हणून नाहीं कांहीं सांगत. कौरवेश्वराची कन्या आणि शंभर कौरवांची बहिण म्हणून सांगतें. आणि या नात्यानेंच मी आहेराच्या कामगिरीवर जातें आहे, समजलांत ? नाहीं तर मला जाण्याचें कारणच नाहीं.

जय०—हा मोठा प्रसंगच आला ! मोठ्याची मुलगी. बायको केली म्हणजे म्हाताऱ्या नवऱ्याच्या तरुण बायकोप्रमाणें तीही डोकीवर बसते.

दुः०—इतकें कांहीं संकट नको वाटावयाला. खरें म्हटलें तर बायकांचीं असलीं नाजूक कामें पुरुषांनींच पुढें होऊन करावयाला पाहिजेत.

जय०—(स्व०) शकुनी मामांनाच पाठवून दिलें असतें, म्हणजे हा प्रसंग टळला असता. (पैजण घालूं लागतो.)

दुः०—एवढी पैजणाची खीळ सुद्धां सरळ घालतां येईना !

दा०—(प्रवेश करून) मेणा तयार आहे बाईसाहेब—नव्हे ताईसाहेब—

दुः०—तुझ्या जिभेला डाग देतें थांब. मेणा तयार आहे आणि मला नेसवायचें कोणी ?

दा०—(स्व०) पैजण घातले त्यांनीं ?

(पडदा.)

प्रवेश ३

(इंद्रप्रस्थ, भोजनाच्या मंडपाची मागील बाजू, प्रथम एक भिकारी व मुलगा प्रवेश करितात)

पद ८.

धांव पाव रे दीनवत्सला हृदयानंदा । हे धांव सख्या गोविंदा
॥ ध्रु० ॥ आळवोनि तुज कंठ शोषला तोडी बंधा । हे धांव
॥ १ ॥ शकुनि गाजला । काळ माजला । बुडला धंदा । हे
धांव ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण--(प्रवेश करून व भिकार्याच्या पदरांत उष्टीं टाकून) अरे तुम्हीं जरा आधीं आला असतां तर तुम्हाला चांगलें जेवण मिळालें असतें.

भिकारी--सरकार, आपल्या कृपेनें आम्हां दोघांनाच जेवण मिळालें असतें. पण घरीं म्हातारा म्हातारी आणि घरधनीन उपाशी आहेत, त्यांना टाकून आमचें पोट कसें जाळायचें ? हीं उष्टीं पानें पदरांत पडलीं म्हणजे सगळ्यांच्याच पोटांत चार घांस पडतात. म्हणून आशेनें वसलों सरकार.

मुलगा:--आणि मी किनई गुरें चारायला जातो तेव्हां या उष्ट्या पानांतलें पुष्कळसें जेवण पदरांत बांधून रानांत बरोबर नेतो, आणि माझ्या सवंगड्याबरोबर मजेनें खातो. अहो, तुम्हीं कधीं गुरें राखायला गेलां आहांत काय ? मोठी गम्मत असते.

भि०--अरे असें बोलू नये भलतेंच. महाराज, मूल आहे रागावूं नये.

कृ०--अरे बोलू दे त्याला. मुला, मी लहानपणीं पुष्कळ दिवस गुरेंच राखिलीं आहेत. तशी गम्मत या जन्मीं पुन्हा कोठून मिळणार ?

पद ९.

चारियल्या घेनु, गोपगोपीसवें, खेळलों खेळ किती नवे
॥ ध्रु० ॥ गोकुलीं वास सुखाचा स्मरुनि । वाटे ते दिन तें
बालपण हवे ॥ १ ॥

मु०--तुम्हांला देखील वाटते ना त्यांत गम्मत ! पहा बाबा, माझेच खरें ! मला आज दोन उष्टीं पानें ज्यास्त द्या वरें का. द्याल ना ?

कृ०--अरे, अरे ! काय ही कष्टावस्था ! सहस्रावधि लोकांना अजीर्ण होईल इतकें अन्न एका भिंतीच्या आड वाया जात असावें, आणि दर-चाज्याच्या बाहेर, किंबहुना, रस्त्याच्या प्रत्येक कोनावर अशा दुर्दैवी प्राण्यांचीं आंतडीं अन्नाविण सुकून जात असावीं ! पण काय रे, तुझ्याजवळ तो गडा कसला ? मघांपासून तूं तो लपवतो आहेस कां ? तूं भिकारी आहेस की कोणी चोर आहेस तें खरें सांग.

भि०--सरकार, काय साणू ! मी भीक मागून पोट भरण्याचा धंदा करित नाहीं. धंदा म्हणून भीक मागणें आणि चोरी करणें सारखेंच.

मु०--पण गुरें राखणें आणि राजा होणें हेंही सारखेंच.

कृ०--शाबास, गोकुळांतील माझ्या लहानपणांच्या सौंगड्यांची तूं मला आज आठवण आणून दिलीस. वरें, तूं भिकारी नाहीस तर आहेस तरी कोण ?

भि०--महाराज, मी मूळचा या इंद्रप्रस्थांतला विणकरी आहे. या गड्यांत माझ्या सहा महिन्यांच्या कष्टाची करामत आहे. पण याची आज आम्हाला कमाई होत नाहीं, आणि अन्नाला मोताद होऊन आम्ही घरोघर भीक मागत आहोंत.

कृ०--तें कां ?

भि०--या यज्ञाच्या निमित्तानें इथली सर्व देवघेव, कापडखरेदी, मांडारखाना कौरवांच्या ताब्यांत देण्यांत आला आहे. आणि त्याचा फायदा घेऊन शकुनी मामानीं आपल्या गांधार देशाच्या दिखाऊ मालानें इथली इंद्रप्रस्थाची कापडपेठ भरून टाकिली आहे. शिवाय इथला माल विकण्याचीही त्यांनीं बंदी केल्यामुळें आमच्याच गावांत आमचा माल विकावयाची चोरी झाली आहे. महाराज त्यांतून गांधारच्या मालावर गिऱ्हाईक तुटून पडतें.

कारण माल दिखाऊ. टिकाऊ नसेना कां ! या दुहेरी कात्रीनें इथल्या कारागिरांचे गळे अजिवात कापून काढले आहेत. आमच्या धंद्याचे हजारो लोक देशोधडीला लागले. कोणी भीक मागतात, कोणी काबाडकष्ट करून कसा तरी जीव जगवितात.

कृ०--वरें, पाहूं तीं तुझ्याजवळचीं वस्त्रें,

भि०--(वस्त्रें दाखवितो) आमचीं कापडें कसलीं, सरकार ! आपली भरड ! पण फार टिकाऊ हो. गांधारचा माल नुसता दिखाऊ ! कसें कां होईना, पण या मालावरच आमचीं हजारों कुटुंबें जगलीं होतीं आजपर्यंत.

कृ०--वाः ! हा तर चांगल्यापैकीं शालू आहे. हा पितांबर, आणि हे काय उत्तरीय. फारच सफाईदार नग आहेत हे. मला तुझा संशय येतो. असल्या मालाला गिऱ्हाईक नाहीं म्हणतोस, आणि माल पदरांत लपवून भीक मागतोस ?

भि०--महाराज, परमेश्वर साक्ष, आपल्या पायाची शपथ, मी सांगितलें यांतलें एक अक्षरही खोटें नाहीं. घरांत होतें नव्हतें तेवढें विकून रेशीम, जरतार वगैरे कच्चा माल खरेदी केला, आणि सहा महिन्याच्या सतत मेहनतीनें हे नग तयार केले. राजवाड्यांत माल खपविण्याची आशा बाजूलाच राहिली; पण पेटेंत किंवा गांवांत उघडपणें माल विकून देत नाहीत व कोणी विकत घेतही नाहीत. गांधारच्या मालाची खोटी लकाकी आम्ही कोठून आणावी ?

कृ०--झाल्या गोष्टीला इलाज नाहीं. हे तुझे नग मी ठेवून घेतों. किंमतीबद्दल हें घे. (कंकण काढून देतो.) आणि असलाच इंद्रप्रस्थांत तयार केलेला जितका माल मिळेल तितका घेऊन याच वेळीं उद्यां भेट म्हणजे पुन्हा तुम्हाला तुमच्या धंद्याला लावण्याची तजवीज करीन.

भि०--सरकार, आपल्या रूपानें आम्हांला परमेश्वरच भेटला. देशोधडीला लागलेल्या आमच्या जातीला पुन्हा धंद्याला लावण्याचें पुण्य आपण

पदरांत घेणार असाल तर मला या सणंगाची किंमत लाग्खोपटीनें मिळाल्यासारखी होईल. सरकारनीं दिलेलें हें इनाम देखील मला नको. (कंकण परत देऊं लागतो)

कृ०—अरे असूं दे तुझ्याजवळ. केवळ तुझ्याकरतां म्हणून मला कांहीं करावयाचें असें नाहीं. तुम्हा सर्वांचीच स्थिति सुधारावी आणि इंद्रप्रस्थांतला एक नामांकित धंदा नामशेष होऊं नये अशाविषयीं खटपट करणें माझे कर्तव्य आहे. तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका.

भि०—ज्यांच्या दर्शनानें देशोधडीला लागलेलीं हजारो कुटुंबे पुन्हा पूर्वीप्रमाणें सावरलीं जातात, तोच आमचा परमेश्वर. मुला, प्रभूच्या पायावर डोकें ठेव. अरे, फार पुढें जाऊं नकोस, शिवशील—ते सोवळ्यांत आहेत.

कृ०—(त्याला हातांशीं धरून) अरे शिवूं दे त्याला. माझ्यामध्ये आणि त्याच्यामध्ये तुला फरक कां बरें वाटतो ? प्रामाणिकपणानें स्वतःचा उद्योग धंदो करणारा प्रत्येक मनुष्य देवाच्या योग्यतेचाच मी समजतो.

मु०—बरोबर आहे. मी गुरें राखतो, तुम्हीही गुरें राखीत होता, तेव्हां तुम्ही आम्ही सारखेच.

कृ०—सोंवळ्याविषयीं म्हणशील, तर तुम्ही लोकांनीं विणलेलें वस्त्र तुमच्याच स्पर्शानें विटाळेल असें म्हणणें वेडेपणाचें आहे.

भि०—सरकार आमचा पिढीजाद धंदा बंद पडल्यामुळें आम्हाला पोटाची खळगी भरण्याकरितां नाहीं तसले घाण धंदे करावे लागत आहेत. आणि ज्यांच्या हातचीं वस्त्रे सोंवळ्यांत वापरलीं जायचीं त्यांच्या सावलीचा सुद्धां लोकांना विटाळ होऊं लागला आहे.

कृ०—खरें आहे तुझे म्हणणें. हा विटाळ म्हणजे भारत मातेला तिच्याच सुपुत्रांनीं लावलेला लाजिरवाणा कलंक आहे. हा कलंक धुवून निघेल तो सुदीन. बरें, तूं आतां जा. उद्यां मला जरूर भेट. (ते जातात)

कृ०--शकुनी मामांचा व्यापारी कावा फार खोलवर गेला आहे एकूण-
मीम, अर्जुन, नकुळ, सहदेव दिग्विजयाला गेले आणि राजसूय यज्ञासारख्या
प्रचंड कार्यांत कौरवादि भाऊवंदाना मुद्दाम अविश्वासानें दूर ठेवलें असऱ
जनापवाद येऊं नये, या हेतूनें धर्मानें दुर्योधनाच्या हवाली सर्व भांडार-
खानां केलीं, व दुःशासनादि कौरवांकडे देवघेवीची व्यवस्था सोंपविली,
त्याचा फायदा घेऊन या कावेबाज शकुनी मामानें इथल्या व्यापाऱ्यांचें
उच्चाटन केलें. कांहीं हरकत नाही. या जुव्यांतला पहिला डाक-
मलाच टाकावा लागणार. हा शालू ऐनवेळीं हातीं आला आहे, याचा
चांगलाच उपयोग करून घेतला पाहिजे. द्रौपदीला या कामांत प्रथम
इरेला घालावी लागणार. तिनें मनाचा निर्धार केला म्हणजे पांडवांच्या
नूतन साम्राज्यवृक्षाला लागू पाहणारी ही शकुनीची व्यापारी कीड आपो-
आप मरून पडेल.

द्रौपदी०--(प्रवेश करिते) कृष्णा, अरे कृष्णा, इतका वेळ बाहेर
काय करतोस ? हात न धुतां तसेंच इतका वेळ राहायचें ? आणि त्या
भिकाऱ्याबरोबर काय एवढें हितगुज चाललें होतें ? मोठा नादिष्ट तूं.

कृ०--आणि तूं इथपर्यंत कशाला आलीस पाणी घेऊन ?

द्रौ०--नित्याप्रमाणें सेवेला तयार आहे दासी ! बराच वेळ वाट
पाहिली. मग बाहेर आलें शोधावयाला.

कृ०--कुठें नापत्ता झालें म्हणून ?

द्रौ०--नापत्ता झालास तर शोधायला पुष्कळ आहेत तुझ्या बायका
खंबीर, आणि त्यांतून सत्यभामा तर चांगली मिळाली आहे तुला. वस्ताद-
तुला नापत्ता होऊं देईल कोण ? मी आलें आहे तुझ्या हातावर पाणी
घालावयाला.

कृ०--ओहो ! सम्राज्ञीनें इतके श्रम घेतलेले शोभत नाहीत.

द्रौ०--कृष्णा, असें कां बरें मला हिणवतोस ? तुझ्या कृपेनें पांडव सम्राट झाले, म्हणूनच मी सम्राज्ञी झालें. हें सारें श्रेय तुला आहे.

पद १०

कैसे वचन अनुचित आज । कथि यदुराज ॥ ध्रु० ॥
पावलों आम्ही वैभवातें । प्रभो केवल तव कृपा तें । सेवितां
मग तव पदांते । केवि उपजे लाज ॥ १ ॥

पण या सम्राज्ञी पदापेक्षां पंक्तीमध्ये ऐनवेळीं माझ्या हांतून पक्वान्नाचें ताट काढून घेऊन माझी लाज राखलीस, त्याचे उपकार मी कसे फेडूं ?

कृ०--पण वाढतां वाढतां मध्येच असें काय झालें तुला ? चेहेरा एकदम गोरामोरा झाला, घामानें तोंड डबडबून गेलें. मला वाटलें वाढण्याच्या श्रमानें तुला ग्लानि आली असावी म्हणून चटकन् पुढें झालों, आणि हातांतलें ताट काढून घेतलें. खरेंच काय झालें सांग ना !

द्रौ०--कांहीं नाहीं. वाढण्याच्या गर्दीत पदर अस्ताव्यस्त झाला असें वाटून कांहीं सुचेना. कौरवांच्या खास पंक्तीत कधीं नाहीं ती आज हौसेनें वाढायला गेलें, आणि मला मेल्यापेक्षांही पलीकडे झालें. तूं आज माझी लाज राखलीस.

कृ०--वा, यांत मीं काय विशेषें केलें ? तुझी बावरलेली स्थिति पाहून कोणीही हेंच केलें असतें. मी नसतें केलें तर भीम, अर्जुन, नकुळ, सहदेव तेथें होते त्यांनीं हेंच केलें असतें.

द्रौ०--मुळींच नाहीं. बाहेर समाजांत पतीपेक्षां भावाचाच उपयोग वायकांना अधिक होतो. असल्या प्रसंगीं पतिराज वायकोपेक्षांही लाजून चूर होतात. बरें चल आतां. माझ्याभोंवती आहेराचा सोहाळा आणि तुझ्याभोंवती अग्रपूजेचा समारंभ आहे अशून. तेवढा झाला म्हणजे तूं मोकळा झालास या दगदगींतून. आणि हें काय आणलेंस कुठून ?

कृ०--तें आतां नाही दाखवावयाचें. आपोआप येईल लवकरच तुझ्यापुढें.

द्रौ०--पण काय आहे तें सांग ना !

कृ०--वाः ! सांगायचें मग दाखवायला काय हरकत आहे ? उष्टीं पानें देऊन एक जिन्नस खरेदी केला आहे. शक्य तितक्या रीतीनें तुमच्या पैशाची काटकसर करतां आहे.

द्रौ०--कोणी खरेंच म्हणेल जसें कांहीं. तिकडे कौरवांच्या हातांत जामदारखाना आणि हा माझा भाऊराया उष्ट्या पानावर काटकसर करतो आहे. चल आतां-पण तुझ्या हातांतलें कंकण कोठें आहे ? मघांशीं पंक्ती-मध्ये पाहिलें होतें.

कृ०--खरेंच काय झालें बुवा-मला वाटतें उष्ट्या पानाबरोबर त्या भिकाऱ्याच्या पदरांत पडलें. जाऊं दे. आतां काय-गेलें तें गेलें.

द्रौ०--चला, समजली तुमची काटकसर-(स्वगत) कांहीं तरी उपघ्या-पांत आहे स्वारी खास. कळेल काय तें. (जातात.)

प्रवेश ४.

(इंद्रप्रस्थ-महाल, शकुनी प्रवेश करतो.)

शकुनी०--गांधारच्या रंगी वेरंगी मालानें इंद्रप्रस्थाच्या लोकांना या शकुनीनें झुलवून टाकलें आहे. कापड पेठ तर गांधारच्या मालानें फुलून गेली आहे. इथल्या कपड्याची चिंधी सुद्धां पेटेंत आढळून येणार नाही. इथले लोकही पक्के पढतमूर्ख मिळाले आहेत म्हणून माझा डाव इतक्या लवकर साधला. यज्ञकरितां जमलेले राजे रजवाडे आणि त्यांच्या परिवारांतले लोक हे तर आमच्या व्यापाऱ्यांच्या सुगीचीं सावजें आहेत. वाटेल तसला माल वाटेल तितकी किंमत देऊन आपण होऊन

गळ्यांत बांधून घेतात. गोरगरीबसुद्धां वायका पोरांच्या अंगावरील किडुक मिडुक विकून गांधारचा कपडा झडप घालून घेतात. आमच्या मालावर एकदां द्रौपदी महाराणीच्या पसंतीचा शिक्का मोर्तब झाला म्हणजे इथलें आमचें चस्तान कायमचें बसलें म्हणावयाला हरकत नाही. हस्तिनापूर तर आपल्या हातीं आलेंच आहे. हा माझा व्यापारी कावा गनीमी काव्यापेक्षांही अधिक विकट आहे. व्यापारी घोरणानें परराष्ट्रांतील पैशाचा प्रवाह एकदां आपल्याकडे वळवून घेतला म्हणजे राजचिन्हाचा शुष्क पाचोळा आपोआप त्या प्रवाहाचरोवर वहात येतो. दुःशलेकडे आहेराची कामगिरी सोंपविली आहे. ती पोरफत्ते करून येणार यांत शंका नाही. सम्राज्ञीला गांधारचा आहेर पसंत पडला कीं हें सोन्याचें पीक सतत आमच्या पदरांत पडत राहिल. आतां दुर्योधनाला थोडा चिमटा घेतला पाहिजे. नाही तर जामदारखान्याच्या कामगिरीवरच तो खुप होऊन रहायचा. पांडवांचा आणि कौरवांचा मत्सराग्नि धुमसत ठेवण्यांतच तूर्त माझा लाभ आहे.

पद ११

स्वहित साधण्या झटावें, दृढभावे ॥ ध्रु० ॥ योजोनी कुटिल
नीति, सरल वृत्ति जनि पुढती । पचवुनि पर संपत्ति ।
स्वजन तुष्ट करुनि धन्य व्हावें ॥ १ ॥ मार्गि आड येति
जरी । आस मित्र शत्रु तरी । शल्यानें शल्यापरि । बुद्धि-
भेद करुनि उभय निवटावें ॥ २ ॥

हे कोण इकडे येत आहेत ? सुयोधन आणि शिशुपाल राजे ! ठीक आहे. (दुर्योधन व शिशुपाल प्रवेश करितात) काय ? सुयोधना, कोशागरांतील द्रव्याच्या ढिगांतून तुला अगदीं बाहेर तोंड काढावयाला सुद्धां फुरसत नाही ना ?

दुर्यो०—असें झालें आहे खरें. मामा काय ही अवाढव्य संपत्ति ! जाणाऱ्यापेक्षां येणाऱ्या संपत्तीची मोजदाद करितांना नाकी नव येतात. विचारा या शिशुपालाला.

श०—जशी काय स्वतःच्या मालकीच्या वैभवाची प्रौढी सांगतो आहेस. अरे, ती पांडवांची संपत्ति आहे. तूं नुसता रखवालदार आहेस हें तूं विसरतोस.

दुर्यो०—रखवालदार कां ? तुमच्या सल्ल्याप्रमाणें वाटेल त्याला वाटेल तितकें द्रव्य देत आलों आहे. मागें पुढें बिलकुल पहात नाहीं. तुमच्या गांधारच्या व्यापाऱ्यांनाच किती तरी मदत केली आहे विचारां तुमच्या मंत्र्याला ! अहो माझे काय त्यांत खर्चतें आहे ?

श०—तरी पण पात्रापात्र विचार करतोस कीं नाहीं

दुर्यो०—विचार करतां तर. इथले इंद्रप्रस्थांतले याचक, भट, भिक्षुक तेवढे सगळे अपात्र, कुपात्र, मेषपात्र, आणि आपल्या हस्तिनापूरचे आणि तुमच्या गांधारचे तेवढे पंडित, महोपाध्याय, वेदांतभूषण, बहुगुणी म्हणून सत्पात्र असें कोष्टक ठेवलें आहे. शिशुपाला, एखादा राजा होण्यापेक्षां हस्तिनापुरचा प्रतिष्ठित भिक्षुक होणें आज काल अधिक फायदेशीर आहे.

श०—आमच्या गांधारचा एखादा व्यापारी तर कित्येक राजे लिलांवांत विकत घेईल. अहांत कुठें राजेसाहेब !

शिशु०—राजांचा लिलाव पुकारण्याची वेळ आली आहे खरी. जरासंधाला कपटानें मारविल्यापासून या दुष्ट कृष्णाचें प्रस्थ फारच वाढूं लागलें आहे. आणि आमच्या सत्तेचा डोलारा डळमळू लागतो कीं काय अशी आम्हां राजे लोकांना दहशत वाढूं लागली आहे. दुर्योधनासारख्या प्रबल राजपुत्रानेंच जर आमचा पुढाकार घेतला, तरच आमची धडगत आहे. या कृष्णानें राजमंडळाचीं नाहीं तीं कृत्यें चव्हाट्यावर आणून आमची नाचककी करण्याचा विडाच उचलला आहे.

दुर्यो०—कृष्णाशीं—म्हणजे पर्यायानें पांडवांशीं—वैर मांडणाऱ्यां सर्व राजांना या कौरवनरेशाचा पूर्ण पाठिंबा आहे असें बेलगशक सर्व नृपति-

मंडळाला जाहीर आश्वासन दे. आणि कळव कीं तुमच्या वैज्याला-कृष्णाला-मी पांडवांइतकाच माझा वैरी समजतो.

श०--बरें, अग्रपूजेचा मान कोणाला द्यायचा ठरलें आहे याबद्दल कांहीं गुणगुण ?

दुर्यो०--माझ्या तर कानावर कांहीं आलें नाहीं.

शिशु०--वास्तविक हा मान दुर्योधनालाच मिळाला पाहिजे. यशांतील त्याच्या कामगिरीच्या दृष्टीनें आणि बलाढ्य कौरवांचा भावी सम्राट या नात्यानें अग्रपूजेचा मान त्याचाच आहे हें पांडव देखील कबूल करतील.

श०--पांडव कसले वस्ताद आहेत. तुम्हाला काय कळणार ? त्यांनीं आधीच ठरवून ठेवलें आहे कोणाला मान द्यायचा तें.

दुर्यो०--कोणाला ? सांग मामा ?

श०--द्वारकाधीश कृष्णाला.

शिशु०--काय त्या गुराख्या कृष्णाला ?

दुर्यो०--काय कृष्णाला ?

श०--होय, कृष्णाला ! कृष्णाला ! समजलें ? मी म्हणतो यांत चूक होते का प्रत्यक्ष पहा.

शिशु०--तर मग, भर दरवारांत आम्हा राजे लोकांची नालस्ती करण्याची हो आयती आलेली संधि तो नीच दवडणार नाहीं.

श०--तुम्ही राजे लोकांनीं काय हातांत कांकणें घातलीं आहेत, त्या कृष्णाला एवढे भितां ते ? त्यानें तुमची नालस्ती सुरू करण्यापूर्वीं तुम्हीच कां त्याच्यावर सरवृत्ती सोडीत नाहीं ? त्याच्या वज्या वाईट चार गोष्टी तुम्हाला माहित नसतीलच अगदीं. असा काय तो स्वर्गांतून खालीं उतरला आहे. तुमच्या हातून होत नसेल तर तुमच्या नृपतिमंडळांत कोणी तरी धडाडीचा स्पष्टवक्ता पहा आणि द्या त्याच्या हातीं कोलित.

शिशु०—या कार्मीं मला दुसऱ्याची मदत पाहिजे कशाला ! त्या नीचाचीं कृष्णकृत्यें मला जितकीं माहित आहेत तितकीं दुसऱ्या कोणालाही नाहींत. कृष्णनिंदेचें मला बाळकडू आहे. रुक्मिणीस्वयंवरापासून त्याची अप्रतिष्ठा करण्याची संधि साधण्याकरितां मी टपून बसलों आहे. आज आयती आलेली महापर्वणी पुन्हां कुठून मिळणार ! अद्दा तद्दा बोलून भरसभेंत त्याची छीः थूः करून टाकली नाहीं, तर हा शिशुपाल जिवंतच राहणार नाहीं.

श०—तर मग असेच पुढें जाऊन प्रथम मिळतील तितके राजे तुम्ही आपल्या बाजूला बळवून घ्या. प्रसंग पडला तर सर्वांनीं शस्त्र उपसायला देखील तयार असलें पाहिजे. तरच तुमच्या बोलण्याला जोर येईल.

दुर्यो०—माझ्या वतीनें त्यांना आश्वासन दे म्हणजे तुझें काम ताबडतोब होईल.

शिशु०—हा मी चाललोंच पहा. दुर्योधनाचें आश्वासन असल्यावर मग काय पाहिजे ? (जातो.)

श०—परस्पर पावणे तेरा. वाः ! दैवानेंच हा योग जुळवून आणला. तूं नामानिराळा राहून तुझ्या अपमानाचा सूड आपोआप सहजच निघाला म्हणायचा.

दुर्यो०—सम्राट नाहीं, महाराजा नाहीं, राजाही नाहीं, किंवा राजपुत्रही नाहीं ! कृष्णासारख्या सामान्य व्यक्तीची अग्रपूजा ! राजकुलीनांचाच राजसत्तेचा हा अपमान कोण सहन करणार ? (जातात.)

प्रवेश ५ वा.

(इंद्रप्रस्थ-महाल, कांहीं स्त्रिया द्रौपदीला आहेर करून जात आहेत. रुक्मिणी व सत्यभामा बसल्या आहेत.)

द्रौपदी०--(रुक्मिणी व सत्यभामा उठूं लागतात त्यांना) कां उभयतां वहिनी महाराज चालल्या वाटतें ? अशी घाई कां ! आज गर्दीत आपल्याला बोलायला देखील वेळ मिळाला नाही. आतां बहुतेक सर्व बायका येऊन गेल्या आहेत. यायचें असें विशेष कोणी राहिलें नाही. बसा थोडा वेळ. घाई काय आहे ? उद्यां तुम्हीं गेल्यावर मग कोणाला म्हणायचें बसा म्हणून ? अहो भामाबाईसाहेब, लक्ष कुठें आहे ? मीं काय म्हटलें तें ऐकलेंस का ? कीं थोरल्या बाईसाहेबांना चुकवून थेट पतिराजांना गांठायचा वेत केला आहेस ?

सत्य०--मी पुष्कळ वेत करीन पण ज्यांच्याकरितां वेत करायचा त्यांना मी कुठें पाहिजे आहे ! मी विचार करीत होतें कीं सगळ्या बायका येऊन गेल्या आणि अजून आमच्या वन्संच्या वन्स कुठें आल्या नाहींत त्या ? म्हटलें म्हणजे त्या सर्वांच्या पुढें यायला पाहिजे होत्या.

रु०--कोण दुःशला राणीसाहेब कां ? त्यांचा शृंगार आटोपला नसेल अजून. नेसण्याला चुण्या जास्त पडल्या असतील त्या साफसूफ करीत असतील, नाहीं तर भांग कुठें वांकडा झाला असेल तो सरळ करीत असतील.

द्रौ०--तसें नव्हे-सरळ असतील तो वांकडा करीत असतील. इतरांपेक्षां कांहीं विचित्र पाहिजे ना ? आमच्या दुःशला वन्सं कपड्याची आणि नटण्या मुरडण्याची हौस फारच पुरवून घेतात. आणि त्यांचे कपडे तरी कसले ? ते त्यांच्या त्याच नेसूं जाणे !

सत्य०--(स्वगत) तो आहेराचा शालू केव्हां पाहीनसें मला झालें आहे. वन्स एकदां तो शालू नेसल्या कीं माझे शंभर शालू लागू झालेच तिकडे.

दुःशलेची दासी०--(प्रवेश करून) आल्या बरें का ?

सत्य०--कोण आल्या बरें का ?

दासी०--दुःशला बाईसाहेब ! सिंधुदेशच्या राणीसाहेब ! आणि शंभर कौरवांच्या एकुलत्या एक ताईसाहेब !

सत्य०--होय कां ? बरें झालें. पण इतका वेळ कां केलां त्यांनीं ?

दासी०--वेळ झाला ? नेहमीं वेणी फणी, कपडे करायला कमींत कमी सहा घटका लागतात त्यांना. आज घाई म्हणून तुमच्याकरितां अवघ्या चारच घटकेत आवरलें. वाटेंत फक्त दोनच वेळ खोटी झाली. शालूचा पदर फार पुढें दंडावर येऊं लागला म्हणून त्याला टाका घातला वाटेंत. आणि गुलाबाच्या पाकळ्या गळू लागल्या म्हणून वेणी बदलावी लागली. पायच्या चहून वर येतां येतां आणखी कांहीं त्रिघडलें नाहीं म्हणजे मिळविलें.

सत्य०--चल, चाहाटळ कुठली. (दुःशला येते) यावें, यावें पड-
वन्स साहेब !

दुःशला०--जरा थांबा हो. (आरशांत पाहून केस साफ करते.)
काय म्हटलेंस ? पड वन्स ?

सत्य०--हो. वन्सच्या वन्स त्या पडवन्स ! बरें किती वेळ केलात हा.
मी सारखी वाट पाहतें आहे तुमची !

दुः०--तुमचें ठीक आहे. बाहेर पडायचें म्हणजे काय काय करावें
लागतें त्याची तुम्हाला काय कल्पना ! आणि आज हें काय भूत नेसून
आली आहेस ? आणि माझ्यावर तोंड म्हणून गांधारहून शालू मागविलास

त्याचें काय झालें ? हा कांहीं तिकडचा शालू नव्हे खास. इशश ! एवढें ओझें सोसवतें तरी कसें ?

- सत्य०--तुमच्या सारखें आमचें नशिव कुठें आहे ? बरें, अशा बोलत इकती वेळ उभ्या राहणार. वन्स वाट पहाताहेतना ?

(द्रौपदी व रुक्मिणी तिला सामोऱ्या जातात.)

दुः०--हैं काय, सगळ्यांचे आहेर संपले इतक्यांत ? फारशा बायका आल्या नाहींत वाटतें ? मग मी उगीच इतक्या काळजीनें कपडे केले. तुम्ही तिथीही कपड्याच्या बाबतींत बेचव आहांत. सत्यभामा कांहीं तरी बरी-पण तुम्हां दोर्घांना मुळीं दृष्टीच नाहीं यांतली.

द्रौ०--आम्हाला दृष्टि नाहीं, तरी तुम्ही नेसलेलें वस्त्र इतकें क्षिरक्षि-
रीत आहे कीं, खरोखरीच्या आंधळ्याला देखिल त्यांतून तुमचें अंग दिसेल.
आम्हाला दृष्टि नसायला काय झालें ! सगळें अंग सुरेख दिसतें आहे.

दुः०--सुरेख दिसतें ना ? मला वाटलेंच होतें कीं हा शालू पाहिल्याब-
रोबर तूं अगदीं हुरळून जाशील. बरें झालें. मीं तुझ्यासाठीं याच्याच
जोडीचा शालू मुद्दाम मामाकडून मागविला त्याचें सार्थक झालें. हा माझा
आहेर शास्त्रापुरता नव्हे हो. नुस्ता हात लावून बाजूला सारण्यापैकीं नाहीं.
मी हा शालू आतां तुला नेसविणार. होय कीं नाहीं भामे ?

सत्य०--खरेंच, हा शालू तुम्हाला किती शोभेल म्हणून सांगू ? नेसून
पहाच आतां.

द्रौ०--आहेरचीं सगळींच वस्त्रें जर नेसून पाहूं लागलें तर किती एक
महिने दुसरें कांहीं करायलाच नको.

दुः०--आणि दुसरें काय करायचें असतें मेलें माणसानें. मी असतें
तर सगळ्या आहेराच्या कपड्यांच्या घड्या मोडून रात्रंदिवस नेसतच बसलें
असतें. बरें, हा माझा शालू तरी नेसच आतां.

द्रौ०--आत्तांच नेसलें पाहिजे असें कांहीं नाहीं. नीसेन केव्हां तरी.

दुः०--तसें नव्हे वहिनी. मी तुला सांगू? हे तुझे जाडे भरडे शालू मला मुळींच पसंत नाहींत. तूं कोण आहेस याची कांहीं तुला शुद्ध आहे कां? तूं आतां सम्राज्ञी झाली आहेस. तूं असले ओबड धोबड कपडे वापरायचेस? मग येवढा यज्ञ करून सम्राज्ञी व्हावें कशाला? तें कांहीं नाहीं. मी आणलेला हा गांधारचा नवीन तऱ्हेचा शालू नेसून तरी पहा. म्हणजे तूं या इथल्या गोणपाटाकडे पुन्हा पहाणार देखिल्ल नाहींस. पहा तरी! मी घडी मोडतेंच आतां.

द्रौ०--वन्स, उगीच घडी कशाला मोडतां? मी कांहीं तो आतां नेसणार नाहीं.

दुः०--असें काय बरें राणीसाहेब. माझी जर हौस असली तर ती पुरवायची नाहीं?

सत्य०--वन्स, नेसाना कां? त्यांत काय बिघडतें? थोड्यासाठीं त्यांचें मन कां मोडतां?

द्रौ०--त्यांत मन कसलें मोडायचें आणि हौस कसली पुरवायची? माझी सुद्धां हौस आहे कीं वन्सनीं नेसलेला शालू सोडून—

दुः०--हा आणलेला शालू मीं नेसावा म्हणतेस? हात्तिच्या! त्यांत काय मोठेसें? मी आत्तां नेसलेलें सोडून हा नेसलें असतें. पण त्यानें काय फरक होणार? हा आणि तो शालू अगदीं जुळ्या भावंडासारखे आहेत.

द्रौ०--हा शालू मी तुम्हाला नेसा म्हणत नाहीं. माझ्याजवळचा शालू तुम्हीं नेसावा असें मी म्हणत होतें.

दुः०--तुझ्याजवळ कसलेही शालू असले, तरी मला माहित आहे कीं ते इथें काढलेले असायचे. भाकरीसारखे जाड. या शालूपुढें त्यांची काय प्रतिष्ठा. मला नाहीं तें ओझे सोसायचें.

द्रौपदी—मग मी तुमचा शालू नेसत नाहीं म्हटलें तर त्यांत काय विघडलें ? हा एकेकाच्या आवडीचा प्रश्न आहे. असल्या गोष्टींत जास्त आग्रह करूं नये.

दुःशला—तें कांहीं नाहीं. हा शालू मी तुला आत्तां नेसायला लावणारच. तूं कांहीं म्हण. एकदां हा नेसलीस म्हणजे तुला इथलीं हीं गोणपाटें डोळ्यापुढें नको होतील.

द्रौपदी—तुम्हाला आतां खरें सांगू वन्सं, हा तुमचा पारदर्शक शालू मला मुळींच पसंत नाहीं.

दुःशला—काय तरी बार्ई चमत्कार ! हा शालू नेसून मेण्यांतून न येतां मी मुद्दाम पायीपायीं आलें. म्हटलें वाड्यांतल्या वाड्यांत कां होईना, पण चार पांच चौक ओलांडून यायचें तेव्हां विचान्या नोकराचाकरांच्या नजरेंला तरी असला कपडा पडावा. आणि तस्सें झालें. हा आजचा शालू पाहून सर्वांचे डोळे दिपून गेले.

द्रौपदी—डोळे दिपून गेले नसतील, डोळे मिटून घेतले असतील. वन्स मी बोलूं नये, पण बोलल्यावांचून राहवत नाहीं. हे कपडे पाहून कोण डोळे मिटून घेणार नाहीं ? अंग झांकण्यापेक्षां अंग दाखविण्याकरितां कड्याचा उपयोग करायचा असेल तर गोष्ट निराळी वन्सं.

पद. १३

हौस पुरलि नाहीं कां अजुनी,

मिरवितसा मर्यादा त्यजुनी ॥ ध्रु० ॥

नीरतरलतर चीर पाहुनी,

मिटति नेत्र, बघवेना म्हणुनी ॥

सुंदर तनु तशिं उज्ज्वल कांती,

खुलत जरी झांकियली वसनीं ॥

मेघावरणीं शोभत चपला, ना तरि प्रलय

करिल जग जालुनी ॥ १ ॥

दुःशला-वहिनी, तूं कांहीं म्हण—पण तुला या नाजूक वस्त्रांची एकदां चटक लागली म्हणजे तूं माझी क्षणोक्षणीं आठवण काढशील. आणि अष्टौ प्रहर या नादाशिवाय तुला दुसरें कांहीं सुचणार नाही. एकदा नेसून तरी पहा—

द्रौपदी-वरें हा नाद जाणार तरी कोणत्या थराला, याच्या पुढची पायरी म्हणजे या असल्या वस्त्रानें पाण्यांत भिजून यावें म्हणजे तें आणखी अंगावरोबर चोपून बसेल. आणि शरीराची ठेवण अधिक उठून दिसेल. कांहीं दिवसांनीं हे माणसांनीं केलेले कपडे निरूपयोगी ठरून दिवसां सूर्य किरणाच्या आणि रात्रीं चंद्रकिरणाच्या तंतूंनीं विणलेल्या वस्त्रानें शरीर व लज्जा रक्षण करण्यापर्यंत मजल येईल.

सत्य०-वन्स, नेसाना एकदां. म्हणजे माझी केवढी तरी पैज जिंकल्या सारखी होईल तिकडे.

द्रौपदी-एकूण हा शालू नेसविण्याचा तुम्ही पण करून आलेल्या अहांत म्हणावयाच्या. वाः वहिनी, तूं तरी असल्या भानगडींत पडावयाचें नव्हतेंस. आणि कृष्णाला तरी हें असलें पाण्यासारखें पातळ वस्त्र नेसलेलें खपेल कां ? काय हो मोठ्या बाईसाहेब ?

रुक्मिणी:-तिकडे खपणार नाहीच. पण मला स्वतला सुद्धां हें सांग पसंत नाही. सगळे अंग दाखवीत हिंडावयाचं ! जळळं मेलं मला नाही आवडत. धाकट्या बाईची गोष्ट निराळी आहे. त्यांनीं केलेली कोणतीही गोष्ट तिकडे पसंत असेल तर कोणी सांगावें !

सत्यभामा:-इतके कांहीं नको टांचून बोलायला. मला किती हौस असली तरी असलें वस्त्र नेसून मी महालाच्या बाहेर मुळीच पडणार नाही.

द्रौपदी:-ऐकलंत वन्स आपल्या शालूबद्दल सगळ्यांचें काय मत आहे तें !

दुःशलाः—समजंतात बरें मलां हीं सगळीं बोलणीं. मला लाज लजा नाहीं, आणि हा माझा शालू पारदर्शक काय ? माझा असा पाणउतारा करून माझा आहेर असा लाथाडून दिलात, आणि वर ही कुचेष्टा करतां ? हा शालू नेसणें आणि नागवें राहणें सारखेंच नाहीं कां ? मला तुमची ती सूर्य किरणाची आणि चंद्र किरणाची भाषा नको आहे ! राणीसाहेब, तुम्ही या दुःशलेला, शंभर कौरवांच्या या एकुलत्या एक बहिणीला, या नागिणीला चिडवलेंत. पण याचा परिणाम भयंकर होईल. तूं मला टोंचून बोललीस त्याप्रमाणें खरोखरीच चंद्रकिरणाच्या तंतूचें वस्त्र नेसण्याची पाळी तुझ्यावर आणीन ध्यानांत ठेव.

एक दासीः—(तबक घेऊन येते) द्वारकाधीश गोपाळकृष्णांच्या कडून हा आहेर आला आहे. आणि हा आहेराचा शालू महाराणीसाहेबांनीं आतांच्या आतां नेसावा अशी त्यांची इच्छा आहे. स्वारी इतक्यांत दर्शनाला येईल.

द्रौपदीः—अहाहा—माझ्या भाऊरायाचा आहेर कसा वेळेवर आला ! वन्सं, तुमच्या अभद्र भाषेला उत्तर म्हणूनच हा माझ्या कृष्णानें पाठविलेला शालू मी नेसून येतें. आणि आतां आकाश पाताळ एक करून काय माझ्यावर प्रसंग आणावयाचा असेल तो खुशाल आणा. माझ्या कृष्णाचें, माझ्या देवाचें आवरण माझ्या अंगावर असतांना मला कशाची भीति आहे ? वन्स, जरा शुद्धीवर या आणि हे चोचले सोडून द्या.

दुःशलाः—(स्वगत) माझ्या आहेराचा असा अपमान आणि त्या गौळवाड्यांतल्या भरड लकताराचा एवढा बडेजाव ! या अपमानाची भरपाई झाल्याशिवाय मी अन्न घेणार नाहीं कीं काहीं करणार नाहीं. हा नेसलेला शालू सुद्धां सोडणार नाहीं—तद्दशी बसून राहीन. (दासीस) तो शालू घे उचलून. गाढवाला गुळाची चव काय ? मी नेसेन तो आपला.

द्रौपदी:-अहो वन्स, तो शालू तुम्ही खुशाल न्या. असलें वस्त्र आमच्या नजरेसमोर सुद्धां नको. जरा थांबा, कुंकू लावून तरी जा.

दुःशला:--कांहीं नको तो टिळा लावायला--माझें कोरलेलें कुंकू बिघडेल..

द्रौ०--(स्वगत) यांची चांगली खोड गेली पाहिजे. (प्र.) आणि वन्सं तुम्ही आलांत तसें परत मी तुम्हाला बरी जाऊन देईन. येतांना तुम्ही तुमचा शालू नेसून आलांत पण आतां उलट मीच तुम्हाला माझ्याकडून आहेराचा शालू नेसवून पाठवणार. कोण आहेग तिकडे ? (दासीच्या कानांत सांगते.)

दु०--झाली इतकी माझी बोळवणी पुरे झाली. बाकी तुम्ही मोठ्या तोऱ्यानें माझा शब्द मोडलात पण मी कांहीं अगदींच माणसांतून उठलें नाहीं. खुशाल नेसेन मी तुमचा शालू वरें--मी कांहीं माघार घेणार नाहीं. (दासी एक भरड वस्त्र आणते) दे इकडे. पण नेसावयाचें कोठें ? पलिकडे नेसून येतें.

रु०- नाजूक शालू नेसणारांनीं लोकांना लाजायचें कारण नाहीं.

द्रौ०--खरेंच वन्स, तुम्ही नेसलेला शालू इतका तुमच्या अंगाबरोबर चोपून बसला आहे कीं, तो सोडण्याचें कारणच नाहीं. त्याच्यावरूनच आम्ही हा नेसवितों पहा--तुम्हाला (द्रौ. रु. शालू नेसवितात.)

दुःशला--अरे देवा, कोण हें ओशें ! माझ्या अंगावर डोंगर पडल्यासारखें झालें आहे. ही काय मेली चेष्टा ! हें गोणपट नेसून मी आतां चार चौक ओलांडून माझ्या महालांत जाऊं कीं काय ? अशी माझी टवाळी करण्याकरितां मला इथें बोलावलें होय ? वरें आहे. (शालू सोडूं लागते द्रौपदी अडविते) दादाला आणि मामांना सांगून जन्मांत न विसरण्यासारखी तुझी खोड मोडीन तरच मी नांवाची दुःशला.

द्रौपदीः--हैं पहा, आतां संताप करून काय उपयोग ! तुमच्या महालांत जाईपर्यंत नोकराचाकरांच्या देखत कांहीं नेसलेलें सोडून टाकण्याचा खुळेपणा तुम्ही खास करणार नाहीं. इथें आम्हीं कांहीं सोडूं देणार नाहीं. मुकाट्यानें अशाच जा. फार चांगलें दिसतें असें. आमच्या वन्संनीं पापुदन्यासारख्या झिरझिरीत वस्त्रांतून अंग दाखवीत नोकराचाकरांसमोर फिरावें हें आम्हाला मुळींच पहावणार नाहीं.

दुःशलाः-- बरें आहे. याचा वचपा मी केव्हां तरी काढीन बरें ! (दासीला) घेतलास काग माझा शालू ? एक क्षणभर देखील मी इथें थांबणार नाहीं. माझ्या तोंडाला काळोखी फासली या सगळ्यांनीं. (हात पाय आपटीत जाते.)

रुक्मिणीः--गेली एकदाची कटकट--चला आपणही जावें आतां. बरी मौज झाली आज.

द्रौपदीः--अहो उभयतां वहिनीसाहेब, जायचें नाहीं बरें कां ? माझ्या भाऊरायाच्या प्रेमळ आज्ञेप्रमाणें त्यानें पाठविलेला शालू नेसून मला तयार असलें पाहिजे. मी आतां येतें. जायचें नाहीं. पतिराजाची स्वारी येणार तेव्हां तुम्ही दोघीही येथून हालणार नाहींच म्हणा.

सत्यभामाः--पुरे झाली थट्टा ! जा आपल्या कामाला प्रथम. (द्रौपदी जाते.) (रुक्मिणीला) अहो थोरल्या पट्टराणीसाहेब, पाहिलेंत कां ? पाहिलेंत कां वहिणीची कशी काळजी चालली आहे. तिकडे ती ? कसा नवीन तयार करवून शालू पाठवला आहे ? आणि आम्हांला या एवढ्या समारंभांत एक लुगडें तरी स्वतःच्या हौसेनें आणून दिलं कां ?

रुक्मिणीः--जाईसाहेब, या गोष्टी मी बोललें तर एक शोभेल तरी. तुमची प्रत्येक हौस तिकडूनच होते म्हणून बरें ! नेसावयाचें काय, अंगाचर घालावयाचें काय, या सुंदर शरीराला शोभेल काय, कोणता रंग खुलून

दिसेल, कोणत्या वेळीं काय नेसायचें, सकाळीं काय, संध्याकाळीं काय-
रात्रीं काय—

सत्यभामाः--पुरे झालें. एखादें माणूस तिकडे नावडतें झालें म्हणून
आवडत्या माणसानीं त्याला इतकें हिणवूं नये कांहीं.

रुक्मिणीः--मी तरी तेंच म्हणतें. नाही तर सकाळीं एक शालू नेसला
होता आणि तिकडची भेट झाल्यानंतर ती सोडून हा ० नेसलात.
तेव्हां मी म्हणतें तेंच खरें कीं नाही अगदीं प्रत्येक गोष्टींत ?
तिकडची पसंती असते तुमच्या बाबतींत. आम्हांला कोण विचारतं ? कांहीं
नेसा कशाही दिसा.

सत्यभामाः--मीं शालू कां बदलला तें तुम्हांला सांगून काय उपयोग ?

रुक्मिणीः--कांहीं नको सांगायला. (जवळ जाऊन वास घेते.)

सत्यभामाः--हें काय ?

रुक्मिणीः--तिकडच्या कस्तुरीच्या उटीचा वास इकडेही लागला आहे.

सत्यभामाः--आणि तोच वास म्हणून आपल्याला बरा ओळखतां
आला ? माझ्या पूर्वीच स्वारीपासून कोण पळून गेलें सकाळीं ? मी चोरी
पकडली नाही असें समजू नका कांहीं.

रुक्मिणीः--वाः त्यांत चोरी कसली ? मी नित्याप्रमाणें नमस्कार करा-
यला गेलें होतें.

सत्यभामाः--तुम्ही कांहीं म्हटलें तरी नावडतीचं मीठ आळणी-
नव्हे वाईट.

रुक्मिणीः--हें पहा कोण आवडतें व कोण नावडते याची परीक्षा पारि-
जातकाच्या कामांत कायमची झाली आहे. उगीच वाद कशाला ? पारि-
जातकाचें झाड आणून लावलें आपल्या अंगणांत.

सत्यभामाः--होय तर. आणि फुलें पडतात सगळीं आपल्या अंगणांत.
झाडाला पाणी घालावें मी आणि फुलांचा बहार मात्र तुम्हांला.

कृष्णः--(प्रवेश करून) काय फुलें छडताहेत पण एकमेकीवर ! भांडणाला मात्र खरा बहार आला आहे. दोघी एकट्या असलात कीं तंट्यालां कांहीं कमी नाहीं—आणि मौज अशी कीं तंट्याचा विषय काय—तर प्रेम !

सत्यभामाः—पण बायकांच्या भांडणांत पुरुषांनीं मन कशाला घालावें ?

कृष्णः—कशालां म्हणजे ? पुरुषानांच पुढें तें निस्तरावें लागतें म्हणून. भांडखोर बायका मूर्ख असतात म्हणून. समजलें ?

रुक्मिणीः—मूर्ख खऱ्याच. पुरुषांच्या मोहजालांत सांपडतात.

कृष्णः—वाः, हा तर बायकांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. बायका जर प्रेमाला बळी पडल्या नाहीत तर जग चालावें कसे ?

सत्यभामाः—आणि पुरुषांनीं मात्र सर्व मोहापासून दूर असावें असें शास्त्र आहे.

कृष्णः—अग, शास्त्र पुष्कळ आहे. पण सर्वांनाच साधतें कुठें शास्त्रा-शास्त्राप्रमाणें चालायचें. आतां माझीच गोष्ट पहा, मला सर्व शास्त्रें माहित असून, एक सोडून दोन मोहांना मी इथें बळी पडलों आहे या वेळीं.

रुक्मिणीः—जसें कांहीं कोणाला खरेंच वाटेल. एका मोहाचें पोळें या भामाबाई आहेत खऱ्या ! कबूल.

कृष्णः—भामे, तिनें एक मोह कबूल केला. आतां तूं दुसरा कबूल कर. म्हणजे माझें अखेर खरें ठरेल.

सत्यभामाः—सगळ्यांची समजूत करण्यांत इकडे हातखंडा आहे. मी कशाला बोलूं ? जिकडचें पाणी तिकडे जायचेंच.

कृष्णः—तुम्हा बायकांना प्रेमाला खारट करणारा अहंपणा कांहीं कमी करवत,—

सत्यभामाः—आम्हाला नको आहे वेदांत ! या पहा आपल्या लाडक्या ताईसाहेब आपला खास प्रेमानें पाठविलेला शालू नेसून आल्या, त्यांना सांगा तो ! (दौपदी येते)

कृष्णः—दौपदी, तुला हें आवडलें का वस्त्र ? खरें मनापांसून सांग. हें तुमच्या इथल्या इंद्रप्रस्थाच्या कारागिरांनीं तयार केलेलें आहे. हेंच यांत विशेष आहे. तुला पसंत आहे ना ? कीं तुलाही गांधारच्या वस्त्रावांचून कांहीं चालेनासें झालें आहे ?

द्रौपदीः—कृष्णा, तुझ्या मायेचें आभरण कोणाला पसंत पडणार नाहीं ? अशा अलौकिक वस्त्राची सर इतर कशाला तरी येईल कां ?

सत्यभामाः—मला कल्पना नाहीं इंद्रप्रस्थांत असलीं सुंदर वस्त्रें तयार होत असतील.

कृष्णः—इथें काय काय होतें, आणि काय काय चालतें, याची कल्पना नुसत्या नटव्या नायकांना काय येणार ?

रुक्मिणीः—वन्सं, हा शालू जपून नेसा वरें का ! असला नग पहायला सुद्धां मिळायचा नाहीं. इथें तयार झाला आहे म्हणून याची प्रतिष्ठा ज्यास्त.

द्रौपदीः—होय. माझ्या कृष्णाकडील प्रेमाचा आहेर म्हणून याची महती ज्यास्त. असली वस्तू मी माझ्या जिवापलीकडे जपेन. पण अगबाई, हें काय, कृष्णा तुझ्या करंगळीतून रक्त कशानें वाहूं लागले. या तुझ्या दिव्य शरीरांतील रक्त, ज्याच्या प्रत्येक विंदूंत असंख्य ब्रह्मांडें भरलीं आहेत असें हें रक्त ! याचा थेंबही खालीं पडून उपयोग नाहीं. आधीं थांबवलेंच पाहिजे.

सत्यभामाः—अगबाई बोट कशानें कापलें ?

रुक्मिणीः—आधीं एक चिंधी तरी पहा कपड्याची.

सत्यभामाः—आतां या राजवाड्यांत चिंधी कुठें मिळणार ?

रुक्मिणीः—पलीकडे कापडें पडलीं आहेत. तिथें पहा मिळेल.

सत्यभामाः—मग तुम्हीच जाना, आणि बोट कापलें कशानें खरें ?

कृष्णः-काय गोंधळ करतां बोवा. माझ्या चक्राची धार कोठें कमी झाली कीं काय तें पहात होतों. लक्ष जरा दुसरीकडे गेलं आणि बोट कापलें.

सत्यभामाः-अशा वेळीं सुद्धां लक्ष दुसरीकडे जातें ना ? शर्थ झाली वाई ! बरें झालें, बोट कापलें.

रुक्मिणीः-आणली का चिंधी ?

द्रौपदीः-जातां कुठें ? या तुमच्या भांडणांत आणि चढाओढीत वेळ किती जातो ? या रक्ताचा एक थेंब म्हणजे माझ्या जिवाचें पाणी होतें. (शालू फाडून बोट बांधते.) आतां एकदांचें रक्त बंद झालें. बरें वाटतें ना आतां ? कृष्णा, बोलत कां नाहीस ? तुला त्रास झाला कां बोट बांधतानां ?

कृष्णः-द्रौपदी, माझें ध्यान तुझ्याकडे नाही कीं माझ्या बोटाकडे नाही. फक्त तुझ्या प्रेमाकडे आहे.

पद.

बांधिलें प्रल्हाद शिशुनें । तेवि तप करुनि ध्रुवानें
॥ ध्रु० ॥ जमवुनिया पृथुक मुष्टी । पदरि बांधुनि अर्पि
भेटी । बांधिले त्या सुदामानें ॥ १ ॥ कुंजवनि गोपी
मिलोनी ! चारुनी मज दूध लोणी । बांधिलें मज प्रेम
दानें ॥ २ ॥ अंबराच्या क्षीण तंतुनि । तर्जनी मम तुवा
बांधुनि । बांधिलें मज शृंखलेनें ॥ ३ ॥ ऋणी झालों
तुझा या क्षणीं । मुक्त होई जरी न झणी । होई तरि
कालांतरानें ॥ ४ ॥

द्रौपदीः-देवा माझ्या संकटाचा भार तूं आपल्या शिरावर घेतल्यानंतर मला आणखी काय पाहिजे !

पद.

प्रेम हे नितांत तुझे । केवि वानु मी अबला की श्रुति ही
विविध वर्चे स्तवुनि शिणलि वा तुजला ॥ धृ० ॥ संकटि
भार घेसि भक्तांचा राया ॥ शिशुपाणिं जासि मूक दीन धेनु
चागाया । अससी सज्ज सदा प्रबल शत्रु माराया । तुजला
काय कठिण द्रौपदीसि ताराया । गोवर्धनासि सावरुनि
अंगुली दावि तव लीला । उद्धारहेतु धरुनि मनीं, मम
वसन वेष्टितें तिजला ॥ १ ॥

कृष्णः-प्रेमाच्या पसान्याचें अष्टौप्रहर प्रदर्शन करून त्यावर रण माज-
विणाऱ्यांनीं, द्रौपदी तुझी ही निष्काम भक्ति पाहून लाजलेंच पाहिजे.

द्रौपदीः--देवा, तुझी ही अमृततुल्य वाणी माझ्या कानांत सदैव दुम-
दुमत राहो. आणि कृष्णा, तूं नेसविलेल्या वस्त्राचा प्रभाव माझ्या उद्धाराला
खास कारणीभूत होईल अशी खात्री वाटून आणि या प्रेमळ प्रसंगाची
स्मृति सतत जागृत राहावी म्हणून मी प्रतिज्ञा करतें कीं आजपासून तूं
दिलेल्या साडीवांचून मी दुसऱ्या वस्त्राला स्पर्श करणार नाहीं. ही माझी
प्रतिज्ञा पुरी करण्याचा भार देवा तुजवर आहे. तुझ्या या लाडक्या बहि-
णीची साडी चोळी कृष्णा, तूंच पुरवली पाहिजेस.

कृष्णः--कबूल ! द्रौपदी, भावना उत्कट झाली म्हणजे मनुष्य त्या
भरांत प्रतिज्ञा करून जातो. पण त्या तडीला नेण्याचें कर्म कठीण असतें.
पहा, माझ्याकडून मिळणारी साडीचोळी आपली जाडी भरडी असणार
आणि पुढें त्याचा येईल तुला वीट. उगचि भलतीच प्रतिज्ञा केल्याचा
तुला पश्चाताप मात्र होईल.

द्रौपदीः--कृष्णा, असं नको वोलूं. तुझ्या प्रेमाच्या जाड्या भरड्या
साडीवरून मी दुनियेंतलीं सुंदर दिखाऊ वस्त्रें ओवाळून टाकीन.

कृष्णः—बरे तें पुढें पाहूं. पण द्रौपदी, तुझ्या या निश्चयामुळे मला एक आनंद झाला. इथल्या थोड्या तरी कारागिरांना महाराणी साहेबांची खास वस्त्रें तयार करण्याचा उद्योग मिळाला. गांधारच्या या नवीन मायावी मालानें त्या विचान्यांच्या घंघावर गदा आणली होती. महाराणी साहेबांनीं इथल्या लोकांच्या कडूनच वस्त्रें तयार करून घेण्याचें ठरविल्यानंतर इतर सर्व स्त्रिया अर्थात् त्यांचेंच अनुकरण करणार. नेहमीं थोर व्यक्तींनीं आक्रमलेल्या मार्गांचें सामान्य जनता जात असते. द्रौपदी, या तुझ्या प्रतिशेमुळे तुझें प्रेम, माझा गौरव, आणि जनतेचें कल्याण या तीन गोष्टींचा संगम झाला पहा. परमेश्वर हा तुझा निश्चय कायम ठेवो. आणि झिरझिरीत पोशाखाच्या सूक्ष्म गुंतागुंतींत गुरफटून घेऊन, आयुष्याचा अपव्यय करणाऱ्या अविचारी स्त्रीपुरुषांना तुझें अनुकरण करण्याची बुद्धि देऊन, त्यांच्या हस्तें हाल अपेष्टेंत पडलेल्या असंख्य कारागिरांचें कल्याण करो.

पद.

तारिणी नववसन धारिणी । वात्सल्य हृदयिं धरुनी
करिसि दया स्वजनीं ॥ धृ० ॥ तळमळे अवघी प्रजा । उत्सर्वां
मग्न राजा साधितो शकुनि काजा । वीरि घर भरिती
स्वैरगति रमति । प्रजा जन फिरती रानी ॥ १ ॥ भूपविसि
राज्ञीपदा हरुनिया दीनापदा । होसि आदर्श सकल
स्त्रीजना । स्वजन-हित कारणी ॥ २ ॥

(जातात.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

(इंद्रप्रस्थः--मयसभेपुढील महाल.)

धर्मः--सुयोधना, कालच्या अग्रपूजेच्या समारंभांत शिशुपालानें जूर अति-प्रसंग आणला नसता तर यज्ञाचें कार्य निर्विघ्नपणें पार पडलें असें म्हणायला हरकत नव्हती.

दुर्योधनः--यज्ञासारख्या पवित्र कार्यांत, शिशुपालाचा—एका तेजस्वी राजपुत्राचा—असा अमानुषपणें वध करून कृष्णानें व तुम्ही पांडवांनीं राज-मंडळाचें शत्रुत्व मात्र संपादन केलेंत.

धर्मः--असा थोडासा प्रकार झाला खरा, पण यांत कृष्णाला फारसा दोष देतां येत नाहीं.

भीमः--आणि थोडासा तरी कोण दोष देणार ? उलट कृष्णाच्या सहनशीलतेची कोणीही प्रशंसा करील. शिशुपालाच्या इतक्या शिव्या निमूटपणें कोणीही ऐकून घेतल्या नसत्या. मला स्वतःला इतका त्वेष आला होता कीं, मीच त्याची ती कृष्णनिंदा करणारी विषारी जिह्वा मुळासकट उप-टून टाकणार होतों. भीष्म आजोबांनींच मला त्या वेळीं आंवरून धरलें म्हणून. त्यांच्या शक्तीपुढें माझाही इलाज चालेना. नाहीं तर एका जरा-संधाचे दोन जरासंध केले त्याचप्रमाणें एका शिशुपालाचे चार शिशुपाल करणार होतों.

धर्मः--शिवाय, शिशुपालानेंच शेवटीं कृष्णावर खड्ग उपसल्यामुळें त्याचा शिरच्छेद करण्यावांचून कृष्णाला गत्यंतर नव्हतें.

भीमः--शिशुपालाचा वार चुकवून कृष्णानें काय सफाईनें चक्र सोडलें ! निमिषार्धांत त्या दुष्टाचें शीर कृष्णाच्या पायाशीं येऊन पडलें.

धर्मः-भीमां, मृतासंबंधानें अनादराचे शब्द उच्चारूं नयेत.

दुर्योधनः-मी तर तो भयंकर प्रकार पाहून सुंदच झालों.

धर्मः-जशी विधिघटना असेल त्याप्रमाणें मनुष्याला बुद्धि सुचणार. सर्वनाश डोळ्यापुढें दिसत असला तरी पतंग दिव्यावर झडप घालणारच. असो. झाल्या गोष्टीला इलाज नाही. उद्या गंगातीरीं अवभृत् स्नान उरकलें-

शकुनीः-म्हणजे गंगेंत घोडे न्हाले म्हणायचे.

धर्मः-खरें आहे. बाकी तुम्ही सर्व कौरवांनीं निरनिराळीं कामें घर समजून संभाळलीं म्हणून हें प्रचंड कार्य इतक्या सुलभ रीतीनें पार, पडलें.

शकुनीः-धर्मा, “ घर समजून ” असें कां म्हणतोस ? हें तरी कौरवांचेंच घर ना ? मूळ घराणें एकच. नडीअडीला कौरवांनीं तुम्हाला सर्व प्रकारें सहाय करणें हें त्यांचें कर्तव्यच आहे. इतकेंच नव्हे, पण तुमच्या नूतन राज्यव्यवस्थेची घडी नीट बसवून देण्याची कौरवांच्या शिरावर जबाबदारीच आहे. ती त्यांना टाळतां येत नाही. तुम्हाला आतां कळून चुकलें कीं कौरवांच्या सहायावांचून तुमचेंही चालायचें नाही.

दुर्योधनः-यज्ञाच्या कार्यांत मदत करण्याकरतां मी हस्तिनापुरांतील अनुभवी मंडळी येथें निरनिराळ्या जबाबदारीच्या कामावर नेमलीं तीच येथें राहून तुमची व्यवस्था व कारभार नीट लावून देतील. आम्ही थोडी गैरसोय सोसूं. तुम्ही दिग्विजय करून दमले भागलेले आहांत. कांहीं दिवस स्वस्थ विश्रांति घ्या आतां.

शकुनीः-बरोबर आहे. आणि तुमचा नीट जम बसल्यानंतर हस्तिनापुरचे लोक हस्तिनापुराला परत जातील. शिवाय तुमच्या इंद्रप्रस्थाच्या राज्यव्यवस्थेला कौरवांचें पाठबळ आहे या गोष्टीचा दरारा अखिल राजमंडलावर बसेल आणि अशा मार्गानें शिशुपालवघाचें भूत तुम्हांस कायमचें गाडून टाकतां येईल.

धर्मः-तुम्हा कौरवांचें अंतःकरण आम्हा पांडवाकरितां अशा रीतीनें झटूं लागल्यावर आणखी काय पाहिजे ? कृष्णार्जुनाची सल्ला घेऊन तुझ्या सूचनेचा विचार करूं.

भीमः-पण दादा, आम्हाला विश्रांतीची सुळींच जरूर नाही. राज्यकारभार आजपर्यंत आमचा आम्ही पहात आलों आहोंत. त्यांत कांहीं चुका झाल्या तर आमच्या आम्ही अनुभवानें दुरुस्त करूं. शिवाय टक्के टोणपे खाल्ल्यावांचून आम्हाला तरी अनुभव यावा कसा ?

धर्मः-तुझेंही म्हणणें खरें आहे. सुयोधना, तुम्हालाही या यज्ञांत कांहीं कंमी यातायात झाली नाही. तूर्त हस्तिनापुरीं कांहीं दिवस आराम घ्या. या गोष्टींचा विचार पुढें पाहूं. त्यापूर्वीं पहिली महत्वाची गोष्ट म्हणजे, शिशुपालवधासंबंधानें कृष्णाविषयीं तुझ्या मनांत जें कांहीं किल्मिष आलें आहे तें एकदां तुम्ही दोघेही समक्ष भेटून काढून टाका. त्यावांचून मला समाधान वाटणार नाही. तुम्हीं ही मयसभा पाहतां तोंपर्यंत मी त्याला इकडेच घेऊन येतो. उद्यां तो आणि तुम्ही आपापल्या ठिकाणीं गेल्यानंतर हा योग येणार नाही. म्हणून मी जाऊन त्याला घेऊनच येतो. भीमा, यांना नीट सर्व सभा दाखव. (जातो.)

भीमः-मी हा आलोंच इतक्यांत.

(भीम जातो.)

शकुनीः-हा धर्म काय मूर्ख आहे. तुझा आणि कृष्णाचा सलोखा करूं पहातो आहे.

दुर्योधनः-मला त्या नीचाचें तोंड देखील पहायला नको आहे. हा भीम शिशुपालवधाचें उलट समर्थनच करतो आहे. मामा, काय उलटें काळीज पहा. या वैव्यांची ही मयसभा ! आणि यांचें वैभव आम्हीं पहायचें ! अंगाची लाही होते आणि यज्ञाच्या निमित्तानें आमचा घुसलेला पाय इंद्रप्रस्थांतून काढून घ्यायचें माझ्या जिवावर येतें.

भीमः—(प्रवेश करतो.) चला सर्व तयारी आहे.

शकुनीः—अरे, तयारी कसली ? सुयोधनासाठी मुद्दाम कांहीं विशेष प्रकार केला आहे कां ?

भीमः—परकी लोक सभा पहायला येत असतात. तुम्ही येणार तेव्हां आजचा रावता बंद करून आलों. फक्त द्रौपदी आणि रुक्मिणी वहिनी आहेत. त्यांनाही सांगू कां ?

दुर्योधनः—वाः! मोठा शहाणाच आहेस. असेनात त्या, आम्हांला कांहीं त्यांची अडचण होत नाही. (जातात.)

पडदा उघडतो. मयसभा. (रुक्मिणी व द्रौपदी.)

द्रौपदीः—वहिनी, आजच द्वारकेला परत जायची एवढी एकदम घाई काय झाली आहे ? कृष्णाला तूं सांग ना आणखी थोडे दिवस राहायला. जणू काय तुम्ही काल आलांत आणि आज चाललांत असे वाटते.

रुक्मिणीः—माझ्या सांगण्यावरच जसे कांहीं तिकडचे बेत बदलतात. आणि खरें सांगू ? कालच्या शिशुपालवधापासून तिकडचें मन फार त्रासल्यासारखें झालें आहे. द्वारकेला जाण्याशिवाय दुसरी भाषा नाही. कां एवढा ध्यास लागला आहे कळत नाही. द्वारकेत कांहीं गडबड माजून राहिली आहे कीं काय कोण जाणे.

द्रौपदीः—द्वारकेत कसली गडबड होणार ? तुम्हाला मात्र जायची गडबड झाली आहे खरी. कृष्ण आणि तुम्ही सगळ्याजणीं गेलांत म्हणजे मला किती चुकल्यासारखें होईल.

(दुर्योधन, शकुनी व भीम येतात.)

दुर्योधनः—काय वहिनी, पुन्हा पुन्हां स्वतःचीच मयसभा किती वेळ पहावयाची ?

द्रौपदी: -आमच्या मयासुरानें तशीच अवीट आणि अजब वस्तू निर्माण केली आहे. किती पाहिलें तरी पुरेच होत नाहीं.

रुक्मिणी:—आज मात्र वन्स माझ्याकरितां आल्या आहेत हो. जाण्या-पूर्वीं एकवार मयसभा पाहून घ्यावी म्हणून मी मुद्दाम त्यांनां आणलें. ही सभा पाहून माझी तर तहान भूक हरून जाते.

दुर्योधन:—मग आज आम्हाला देखील ही मयसभा पाहूनच पोट भरून घेतलें पाहिजे. कारण काल वहिनी वाढतां वाढतां मध्येच पंक्तिंतून निघून गेली आणि आम्ही राहिलों उपाशी ! वहिनी तूं कां गेलीस तें मला कळलें. माझी दृष्टी होती तुझ्याकडे. कशी फजिती झाली !

भीम:—बरें तें राहूं दे आतां ! इकडे या. पहा, मयासुरानें कशी प्रेक्षकांची नजरबंदी केली आहे ! आणि विशेष गोष्ट ही कीं प्रत्येक ठिकाणावरून छतावरची, खांबावरची नक्षी, कोरीव काम, रंग देखील निराळे दिसतात.

दुर्योधन:—आपली तर अकल गुंग होऊन गेली. एखाद्या मादक पदार्थाचें सेवन केल्यानंतर ज्याप्रमाणें दृष्टि तरल होऊं लागते त्याप्रमाणें या सभामंडपाची शोभा पाहून दृष्टीला भ्रम होतो खरा.

भीम:—कां मामा, तुम्ही पाहिला होता कां असला चमत्कार कधीं ?

शकुनी:—नाहीं बोवा--पण पुढें काय ? कां हा एवढाच पाहण्यासारखा प्रकार आहे ?

दुर्योधन:—आम्ही तर ऐकत होतो कीं इथें काय काय इंद्रजाल आहे म्हणून. तें उगीचच तर.

द्रौपदी:—(रुक्मिणीस.) पहा, कसे मनांतून जळत आहेत ते.

भीम:—(स्वगत.) थांब तुझी मौज करतां. (प्रकाश.) चोहोंकडे फिरून पहा नरी कुठें काय काय करामत केली आहे ती. ही पहा लहानशी

पुष्करणी. कितो सुंदर आहे ? यांतील पाण्याचा विशेष गुण म्हणजे ते अंगाला मुळीच लागत नाही. अंग भिजत नाही.

दुर्योधन:- (स्वगत) हा आम्हांला अगदीच खेडवळ समजतो आहे. काय घमेंड ? यालाच भिजवून काढतो. ही पुष्करणी जर मोठी असती आणि कृष्ण जर इथे असता तर दोघांनाही त्यांच्या स्त्रियांसमोर या हौदांत बुडवून टाकले असते, आणि शिशुपालवधाचा सूड घेतला असता. (प्रकाश) भीमा इकडे ये पाहू. पाण्यांत प्रतिबिंब काय निर्मळ दिसते आहे ! (भीम येतो. दुर्योधन हात आपटतो. हाताला दगडाचा मार बसतो.) ओय ! ओय ! अरे कमाल आहे बुवा. पाणीबिणी कांहीं नाही. निव्वळ पथर आहे. माझी बोटें मात्र फुटलीं.

भीम:-बसा असेच हात चोळीत.

शकुनी:-सुयोधना, पाहतां पाहतां विनाकारण मार बसला तुला.

भीम:-कां मी सांगत नव्हतो--या पुष्करणीतील पाणी अंगाला लागत नाही म्हणून.

दुर्योधन:-लागत कां नाही ? चांगले झणझणून लागले !

भीम:-माझ्या अंगावर पाणी उडवायला पहात होतास नाही ! फार लागले कां ? बरे चल. त्या सुंदर संगमरवरी चबुतऱ्यावर बस. तुझा हात चोळून मी कळ घालवतो

दुर्योधन:-खरेंच, काय सुंदर चौथरा केला आहे ? (बसायला जातो. मध्येच पाण्याच्या डबक्यांत पडतो.) मामा, बुडालों, खाली चाललों, मेलों--वर काढा मला.

शकुनी:-भीमा, काय ही टवाळी चालविली आहेस ? त्याला हात दे.

भीम:-उगीच तो ओरडतो आहे. घोट्याच्यावर कांहीं पाणी नाही. उगीच डौलानें भलत्याच बाजूला गेला त्याचा हा परिणाम. (दुर्योधनाला बाहेर काढतो.)

द्रौपदी:-वहिनी, जमीन आणि पाणी देखील दिसत नाही कां ? जमीनीवर देखिल नेसण आंवरून इतकें जपून चालावें लागतें कां ? (हंसते.)

दुर्योधन:-काय म्हटलेंस वहिनी ?

द्रौपदी:-आपल्याला कुठं काय म्हटलें ? रुक्मिणीवहिनीची कशी मौज झाली त्याचें मला हंसूं आलें. आपल्याला नव्हे कांहीं.

दुर्योधन:-होय कां ? मला वाटलं मला कांहीं बोललीस !

द्रौपदी:-आपल्याशीं बोलायला बरोबर मंडळी आहेतच. मी रुक्मिणी वहिनीला बोललें.

शकुनी:-लेकी बोले सुने लागे. दुर्योधना, तुझा उपहास करण्याकरितां ही सर्व सामुग्री सज केलेली दिसते. भीमा, लहानपणीं तुला त्यानें पाण्यांत बुडवल्यापासून तूं सुयोधनाला पाण्यांत पहातो आहेस हें मला माहीत आहे.

भीम:-वाः ! मला पाण्यांत पाहायला बोलावून स्वतःच पाण्यांत पडला.

दुर्योधन:-याचें प्रायश्चित्त राजेश्री तुम्हाला केव्हां तरी मिळेल ध्यानांत ठेवा. (स्वगत) द्रौपदी अद्यापि मला हंसते आहे. (प्रकाश) मामा, इथें सगळी भुताटकीच दिसते आहे. चला येथून, मला प्रथम कपडे बदलले पाहिजेत. चला.

भीम:-तिकडे कुठें चाललास ! दरवाजा या बाजूला आहे.

दुर्योधन:-मला तूं कां अंधळा समजतोस. तिकडे भिंतीवर डोकें फोडून घेऊं कां ? हा एवढा मोठा दरवाजा आहे, मला दिसत नाही ? (दरवाजाजवळ जातो. भिंतीवर डोकें आपटतें.) हाय ! हाय ! मामा माझे डोकें फुटलें.

भीम:-अरे, अरे, अरे ! मला वाटलें पलीकडे कोणी नारळ फोडला मयसभेला दृष्ट लागूं नये म्हणून !

रुक्मिणी:—हैं काय ! हा दरवाजा उघडा दिसत असून आंत जातां येत नाहीं हैं काय ? मला पलीकडच्या दालनांत जायचें आहे.

द्रौपदी:—वहिनी, हा दरवाजा नव्हे ! तूं अशी आंधळ्यासारखी काय करते आहेस ?

दुर्योधन:—द्रौपदी, हे तुझे शब्द माझ्या काळजाला शल्याप्रमाणें भिनले. रुक्मिणीला बोलण्याच्या मिथानें तूं मला अंधळा ठरवलास ? मी अंध-पित्याचा पुत्र आहे म्हणूनच ना ?

द्रौपदी:—माझे भाषण आपण मघांपासून आपल्यावर कां ओढून घेतां ?

दुर्योधन:—असें आडपड्यानें बोलण्याची तुम्हां बायकांना संवय असते हैं मला माहित आहे. पण ध्यानांत ठेव. या अंधपुत्रापुढें तुला पळतां सुई थोडी होईल. आणि कालच्या पंक्तींतील प्रकाराप्रमाणें या अंधपुत्राच्या स्त्री नजरेपुढें तुला भूर्मांत दडण्याची वेळ येईल.

भीम:—वा: ! हा अंधळ्या कोशिंबिरीचाच खेळ म्हणायचा. बायकाबायकांतल्या बोलण्यावर असा चिडतोस ! अरे बाबा, बायकांकडून बोलून व्हासून व्यायला फार पुण्याई लागते.

शकुनी:—सुर्योधना, भीमसेनाचें बोलणें बरोबर आहे. अरे तिनें आज तुझी थड्या केली. ती कधीं तरी तुझ्या इथें हस्तिनापुरीं आली म्हणजे तूं तिची थड्या कर. बरं, चला आतां आपल्या ठिकाणीं. तूं मयसभेची शोभा पहाण्याऐवजीं तुझीच शोभा सर्वांनीं पहाण्याची वेळ आली आहे.

दुर्योधन:—भीमा, तुला आणि द्रौपदीला आजच्या प्रसंगाबद्दल चांग-ल्याच पश्चात्ताप होईल बरें ?

भीम:—बरें, बरें, बायकासारखा चिडतोस काय ? चल असा इकडून. माझा हात धर. नाहीं तर आणखी कांहीं तरी होईल. “अंधळ्याला पैसा” (दोघांना घेऊन जातो.)

द्रौपदी:-आमचें हें वैभव पाहून कौरवांना वरें कां वाटतें आहे ? इंद्राच्या सभेलाही दिपवणारी, आणि कुबेराच्या सभेशीं स्पर्धा करणारी ही आमची मयसभा पाहून शिल्पकारांच्या कौशल्याचें कौतुक करण्याऐवजीं दोघांच्याही अंतःकरणाला आंतून जशा कांहीं मिरच्या लागल्या होत्या.

पद १४.

प्रखर गरल वमतो अहि । दुग्धपान करुनीही । शत्रु
तेवि जळत राहि । मयसभा विलोकुनि ही ॥ ध्रु० ॥
वरि वरि डुलविति माना । मत्सर मनिं मावेना ।
वैभव मम सहवेना ! वरिति अंधता ही ॥ १ ॥

रुक्मिणी:-दुर्योधन राजे विनाकारण संतापून गेले.

द्रौपदी:-मत्सरी मनुष्याला पाहिजे त्या गोष्टींत संतापायला कारण मिळतें. पण हा निष्कारण माझ्यावर बोल आला. खरोखर, माझ्या मनाला ही उगीच हुरहुर लागून राहणार.

(कृष्ण व धर्म येतात.)

धर्म:-काय, सुयोधन, शकुनी गेले सुद्धां इतक्यांत सभा पाहून ? मग कृष्णा, मी तुला विनाकारण आणलें इथें ! तुझें आणि सुयोधनाचें एकदां मन मोकळें झालें असतें म्हणजे मला आनंद झाला असता.

कृष्ण:-धर्मा, तूं खरोखर अजातशत्रु आहेस-म्हणजे मोळा आहेस. अरे, कौरवांच्या मनांतील शल्य असें सहजासहजीं जाईल असें तुला वाटतें ? माझ्याविषयीं म्हणशील तर मला त्याचें सुखदुःख कांहींच नाही. लौकिक दृष्ट्या कर्तव्य म्हणून शिशुपालाचा वध करण्याखेरीज मला गत्यंतर नव्हतें.

धर्म:-माझे म्हणणें सुयोधन आल्यासारखा मोकळ्या आणि प्रसन्न अंतःकरणानें गेला असता म्हणजे वरें झालें असतें. शिशुपालवधाचें शल्य विनाकारण त्याच्या मनाला लागून राहिलें.

कृष्ण:-विनाकारण खरेंच. नाही तर शिशुपाल याचा कोण लागतो आणि हा शिशुपालाचा काय लागतो ? धर्मा, मी जाण्यापूर्वीं तुला दोन गोष्टी सांगून

जातो, त्याचा तुझ्या बुद्धीप्रमाणें विचार कर. तुमच्या साम्राज्यवैभवाचें तेज दुर्योधनाच्या मत्सरी अंतःकरणाला सहन न झाल्यामुळें शिशुपाल वधाचें निमित्त पुढें करून तो तुमच्याशीं असूया करूं पहातो आहे.

धर्मः—कौरवानीं या राजसूय यज्ञांत मनःपूर्वक सहाय केलें म्हणून त्यांच्या-
कारितां माझे तरी मन ओढतें आहे.

कृष्णः—तसें तुला वाटत असेल तर त्यांचें सार्वजनिक रीतीनें आभार मानण्याचें प्रदर्शन कर आणि आतां स्वतःच्या राज्यकारभाराच्या व्यवस्थेला लाग. या यज्ञाच्या निमित्तानें इंद्रप्रस्थांत किती अनास्था माजून राहिली आहे, याचा प्रजेच्या हितसंबंधाच्या दृष्टीनें विचार कर. तुम्ही सर्व पांडव डोळ्यांत तेल घालून आपल्या राज्यव्यवस्थेंतील न्यून काढून टाका. अनेक रीतीनें जनतेची दुर्दशा या यज्ञांत झालेली आहे. इंद्रप्रस्थांतील व्यापार व कारागिरी नामशेष होण्याच्या बेताला आली आहे. भीम, अर्जुन, नकूळ, सहदेव दिग्विजयाला गेले त्या अवधींत तूं सरळ अंतःकरणानें निरनिराळ्या लोकांच्या हातीं निरनिराळ्या खात्यांची व्यवस्था दिलीस पण त्याचा परिणाम तुझ्या राज्याला कायमचा भोगावा लागूं नये अशाविषयीं खबरदारी घे. मी तुला जास्त सांगूं इच्छित नाहीं. तूं धर्मात्मा, प्रजाहितदक्ष आणि चतुर आहेस. तुझे तुला सर्व दिसून येईल. क्षात्रधर्माला आणि राजधर्माला विसरूं नका. कोणत्याही मोहाला अगर व्यसनाला कोमल वृत्तीमुळें अगर भोळ्या भावानें बळी पडूं नका, मानभावी हित-
शत्रूवर विश्वास ठेवूं नका, आणि अत्यंत महत्वाची गोष्ट म्हणजे स्वावलंबन सोडूं नका. कारण—

पद. १५

सामर्थ्य सहज ये । आत्मरत मानवा, स्वावलंबन दावी ।
सुयश पथ त्या नवा ॥ ध्रु० ॥ परबुद्धिभुजबलावरि जो
विसंबला, चरित त्याचें विफल, जीवन न मरण वा ॥१॥

धर्मा, तूं ज्ञाता आहेस. मीं तुला उपदेश करावा हें एक प्रकारें धार्ष्ट्य आहे. तरी त्याबद्दल तूं मला क्षमा कर. आणि मला आतां दारकेला जायला निरोप दे.

धर्मः—कृष्णा, असं कठोर भाषण कां करतोस ? तुझ्यावांचून आम्हां पांडवांना दुसरा वाली कोण आहे ? तूंच आमचा गुरू, तूंच आमचा सखा, तूंच आमचा देव हें आम्हीं बोलून दाखविलें पाहिजे असें नाहीं. मग तुझी कळकळीची उपदेशवाणी आम्हां पांडवांना अमृताभिषेकाप्रमाणें आल्हादकारक कां नाहीं वाटणार ? देवा, राजसूय यज्ञ पार पाडण्याची पांडवांची काय प्राज्ञा होती ? तुझ्या अर्हिनिश सहायामुळेंच पांडवांचा यशोदुंदुभिः विश्वांतील कोनाकोपन्यांतून दुमदुमत राहिला आहे ना ?

पद. १६

धन्य यदुराय तूं अन्य तुजसम नसे । पुण्य ओपिसि
आम्हां प्रीतियुत मानसे ॥ ध्रु० ॥ तव कृपाधार तरि ।
राजसूयांतरिं । दुरित झालें दूरि । रविउदार्यं
तिमेरसे ॥ १ ॥

कृष्णा, यज्ञांतील उर्षीं सावडतांना तुझ्या पदकमलांना लागलेले अन्नाचे कण आम्हा पांडवांना पावन करणार व त्यांच्यामुळेंच ही धरित्री सुफलित होणार. देवा, तुला निरोप तरी कसा द्यावा ? आमचा आत्मा आमच्या शरीराला सोडून जातो कीं काय अशा यातना होत आहेत.

कृष्णः—धर्मा, तुमच्या निस्सीम प्रेमाचा मोवदंला मी शब्दानें कसा देणार ? पण आमच्या या सम्राज्ञी साहेब उद्विग्न कां ? द्रौपदी, जातांना तूं अशा खिन्न मुद्रेनें कां मला निरोप देणार ? तूं कसल्या तरी फिकीरींत पडल्यासारखी दिसतेस. (रुक्मिणीस) आणि तुम्ही आमच्या आधीं येथें येऊन काय केलेंत ? तिला काय होतें आहे तें विचारायचें, चार समजुतीच्या गोष्टी सांगायच्या तें कांहीं नाहीं वाटतें.

रुक्मिणी:—धन्संचें म्हणणें आणखी कांहीं दिवस इथें राहावें असें आहे.

कृष्ण:—तुझें कांहीं तरी हें. ती कांहीं वेडी नाही अशी. द्रौपदी काय तें सांग.

द्रौपदी:—(स्वगत) मघांचा प्रकार सांगावा तरी कसा ? [प्रकाश]
कृष्णा, आतां इकडे म्हणायचें झालें त्यापेक्षां मी अधिक काय सांगणार ?

कृष्ण:—काय म्हणजे ? काय असेल तें सांगावें.

द्रौपदी:—कांहीं नाही. माझे अंतःकरण भरून आलें आहे. अवभृत स्नान करून नंतर उद्यां गंगेवरून तसाच गेलास तर नाही कां चालणार ?

कृष्ण:—बरं, तुझ्या मर्जाप्रमाणें होऊं दे. जायचें म्हटलें कीं स्त्रियांच्या नेत्रांतील गंगायमुनेचा प्रचंड पूर ओलांडून जाण्याचें संकट उभें होतेंच. आतां झालें ?

धर्म:—कृष्णा, तूं तिची नीट समजूत करून मग जा. तोंपर्यंत मी सर्व कौरवांना निरोप देण्याचें काम आटपून येतो. कारण उद्यां अवभृत स्नानाच्या गडबडींत वेळ मिळणार नाही. (जातो.)

कृष्ण:—द्रौपदी, तुझ्या डोळ्यांत असे अभद्र अश्रु काय म्हणून ? वेडीच आहेस. मी गेलों तरी तुला इच्छा होईल त्या वेळीं मी तुझ्याजवळ केव्हांही आहे अशी खूण गांठ घालून ठेव.

द्रौपदी:—कृष्णा, पण माझ्या हांकेसरसा तूं धांवून येशील ना ?

पद १७

सोडुनि पाश पसारा सारा धांवत येशिल काय । दुरी
द्वारका, न गणुनि अंतर येशिल कां यदुराय ॥ध्रु०॥
संकटिं सांपडलें जरि दैवें, कोण दुजी मज माय । पावन
नाम तुझें जपतां हरि, दावि झडकरी पाय ॥ १ ॥

कृष्णः—मी केव्हांही तुझ्याजवळच आहे असं समज. पण हांका मारण्याचें येवढें संकट कसलें येणार तुझ्यावर तें कळत नाहीं. तुझी मुद्राही कष्टी दिसते याचें कारण काय ?

रुक्मिणीः—आत्तां दुर्योधन भाऊजी व शकुनी महाराज ही मयसभा पहायला आले होते. त्यांच्याप्रमाणें माझ्याही दृष्टीला ठिकठिकाणीं भ्रम पडत असे. सहज थडेनें वन्स मला “ अंधळ्यासारखे काय करतां ” म्हणाल्या. दुर्योधन भाऊजींनां वाटलें आपण अंधपुत्र तेव्हां वन्स आपल्याला टोंचून बोलल्या. आणि संतापानें नाहीं नाहीं तें बोलून ते निघून गेले.

कृष्णः—एकूण बराच गोंधळ उडाला म्हणायचा. बाकी तुम्ही बायका कांहीं कमी नसतां. तुमच्या जिभेचा पट्टा चालूं झाला म्हणजे कोणाला वार लागेल त्याचा कुणी नेम सांगावा !

द्रौपदीः—कृष्णा, पुष्कळ बायकांच्या घोळक्यांत सांपडल्यामुळें बायकांच्या जिभेचा तुला कडु अनुभव आला असेल, पण माझ्याविषयीं तूं निदान असे उद्गार काढायचे नव्हतेस. मी मौजेनें वहिनीशीं बोलत होतें आणि मयसभेच्या देखाव्यानें आम्ही दोघीही गुंगून गेलों होतो. पुरुष माणसाशीं थड्या मस्करी अगरं कारणांवाचून भाषण करण्याचा माझा केव्हांही स्वभाव नाहीं हें तुला माहित आहे.

रुक्मिणीः—शिवाय भीमसेन भाऊजी त्यांना सर्व सभा दाखवीत होते. आम्हां बायकांना पुरुषांच्या पुढें होऊन बोलायचें कारणच नव्हतें. दुर्योधन भाऊजी उगीच डोकींत राख घालून गेले.

द्रौपदीः—कृष्णा, दुसरें असें पहा. कौरव आमच्या इथें पाहुणे म्हणून आलेले. त्यांच्या अंतरंगाविषयीं माझें मन कितीही विटलेलें असलें तरी घरीं आलेल्या पाहुण्यांचा शब्दानें, कृतानें अगर दृष्टीनें देखील उपहास करणें गृहिणीधर्माला व कुलस्त्रियेला शोभत नाहीं, हें न जाणण्याइतकी मी अप्रबुद्ध आहे असें कां तुला वाटतें ?

पद १८.

नाहीं मी बोललें, बोलुनी नच त्या दुखवीलें ॥ ध्रु० ॥
 अरिसदनाला अतिथी आला । ताडुनि कुवचें जरि
 शिणवीला । शील नष्ट झालें, सगळे कुलाचार सरले
 ॥ १ ॥ नृपांगना तशि कुलांगना मी । दक्ष सदा
 असुनी गृहधर्मी । जगुनि काय केलें, मजसी बोल
 तुझे आले ॥ २ ॥

कृष्णः—द्रौपदी अशी रागावूं नकोस. गृहिणी धर्माचा धडा अखिल
 स्त्रीजातीला घालून देण्याची योग्यता तुझ्या ठिकाणी आहे हें मला
 माहित आहे.

पद १९.

मितभाषिणी तीच कुलकामिनी । गृहिणी, रुचिर
 वच वदुनि भूषवि स्वकुल, कुलाचार राखोनी
 ॥ ध्रु० ॥ केवि मिले त्यां जनीं मान्यता । अविनय
 ज्या वरिती वाक्पटुता । कुलकलंकिनी ठरती वनिता
 मिरविति जरी सदाचार सांडोनी ॥ १ ॥

(जातात.)

(एका बाजूने संतापलेला दुर्योधन गदा व कवच धारण करून येतो.)

दुर्योधनः—कुठें आहे तो भीमसेन ? काय ? इथून निघून गेला ? माझा
 असा अपमान करून भ्याडासारखा पळून गेला ? भीमसेना, या मायावी
 मयसभेंत कोठें गुप्त ठिकाणी दडून बसला असशील तर पुढें ये आणि
 या क्षणीं या सुयोधनार्शीं द्वंद्वाला उभा रहा. कांहींच उत्तर नाही ? या
 पलीकडच्या दालनांत तरी आहे कां पाहूं या. असेल तेथून खेंचून काढतो.
 (दरवाजा म्हणून जातो तों पुन्हा डोकें आपटतें.) या गदेच्या एका प्रह-
 रानें या भूताटकीचा नायनाट करून टाकतो. प्रथम या पुष्करणीवरील
 शिला फोडून टाकतो. (जाऊं लागतो तों पुनः पाण्यांत पडतो.)

या वेळीं मयासूर जर मिळेल तर त्याच्या रक्तानें ही पुष्करणी माखून टाकीन. इलाज नाही. आतां मी गदा घेऊन आलों आहे. माझ्या प्रहारापुढें हें फसवे प्रदर्शन किती वेळ टिकाव धरणार ? (पुष्करणीवर वार करूं लागतो. शकुनी येऊन अडवतो.)

शकुनी:—हां ! हां ! सुयोधना, हा काय अविचार ! असलें सुंदर मंदिर गदाप्रहारानें भंगून टाकायचें हा काय असुरी अविचार ? आपल्या सारख्या बुद्धिवानाला हा आतताईपणा शोभत नाही.

दुर्योधन:—मामा, या दरवाज्यावर मीं दोन वेळां कपाळमोक्ष करून घेतला. कपाळाबरोबर आंतील बुद्धीही बधिर झाल्यामुळें मी या मायावटि मंदिराचा विध्वंस करण्यास प्रवृत्त झालों आहे.

शकुनी:—काय दोन वेळां ?

दुर्योधन:—होय, तुम्ही येण्यापूर्वीं आणखी एकदां भिंतीवर डोकें आपटलें. मी आतां कोणाचेंच ऐकत नाहीं. माझ्या अपमानाची ही दुष्ट स्मृतिचिन्हें या गदेनें—(गदा सरसावतो. शकुनी अडवतो.)

शकुनी:—मी काय म्हणतो तें प्रथम शांतपणें ऐक. वैज्यांचीं मंदिरें उध्वस्त करण्यांत फायदा नाहीं. वैज्यांची मंदिरें, वैज्यांची संपत्ति, वैज्यांचें वैभवं आपल्या हस्तगत करून त्याचा दिमाखानें उपभोग घेतां येईल अशा प्रकारें सूड साधून घेण्यांत शहाणपणा असतो.

दुर्योधन:—संतापानें मला वेड लागण्याची वेळ आली आहे. अथवा वेळ आली कमली ? आतां हें माझें एकच वेड ! पांडवांचा सूड ! त्या गौळ्याच्या पोराची अग्रपूजा ? आणि या हस्तिनापुरच्या युवराजाची अप्रतिष्ठा ? पांडवांच्या वैभवाचा उद्दामपणा, आणि पांचालीचे वाग्वाण, हीं सर्व अपमानकारक शक्यें माझ्या काळजाला घरें पाडीत आहेत. माझें सर्व शरीर मानहानीच्या असह्य अग्नीनें होरपळून जात आहे. वैज्याचा उत्कर्ष मी दुर्योधन

सहन करणार ? कधींहि नाही. तसें असतें तर कुरुभंगाची पाळी तरी कशाला आली असती ? त्याच वेळीं धर्माला कुरुकुलाचा युवराज कबूल करून मी मेषपात्रासारखा माशा मारीत स्वस्थ बसलों असतां. पांडवांनीं इंद्रप्रस्थांत स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली तरी आमच्या हस्तिनापूरच्या मूळ गादीला कमीपणा न येईल अशा रीतीनें ती त्यांनीं मर्यादित केली पाहिजे होती. उलट या राजसूय यज्ञाच्या निमित्तानें देशोदेशीच्या राजांकडून करभार घेऊन या पांडवांनीं स्वतंत्र साम्राज्य निर्माण केलें आणि त्यांची वैभवपताका हस्तिनापुराशीं स्पर्धा करीत अधिक उंच फडफडूं लागली. आम्हांकौरवांचा उघड उपमर्द करणारी ही वैव्यांची पताका जमीनदोस्त झालीच पाहिजे.

शकुनी:—असा नुसता संताप करून आणि दांत ओंठ खाऊन काय करणार ? बाकी पांडवाशीं वैर म्हणजे आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ !

दुर्योधन:—पांडवाशीं आपलेपणाचा संबंध आतां या जन्मांतरीं शक्य नाही.

शकुनी:—पण पांडव कसले कावेबाज मुत्सद्दी आहेत पहा ! त्यांनीं आपला एक यज्ञ आरंभला. त्या निमित्तानें दिग्विजय म्हणून चार राजे रजवाडे गोळा केले. तुमच्याविषयींच्या मनांतील तिढा उघड दिसूं नये म्हणून गांजारून तुम्हांला यज्ञांत हमालाप्रमाणें राबविलें. आणि खऱ्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न आल्याबरोबर आपल्या पक्षपाती कृष्णाला अग्रपूजेचा मान देऊन मोकळे झाले. असे हे धूर्त, मतलबी. जाऊं दे कीं रे. या यज्ञाच्या निमित्तानें आपण आपल्या लोकांच्या भरपूर तुंबड्या भरल्या—पुष्कळ झालें म्हणावें.

दुर्योधन:—मामा, तोंडावर पडलेल्या चार शितावर संतुष्ट होणारा मी भिक्षुक नव्हे. माझ्या अपमानाची भरपाई झालीच पाहिजे. त्या गौळ्याच्या पोराची अग्रपूजा, मयसभेंतील तो लाजिरवाणा प्रकार, तें भीमाचें उद्दाम

आचरण आणि सर्वांत त्वेष आणणारें द्रौपदीचें मर्मभेदी भाषण ! मामा, माझ्या अप्रतिष्ठेला कारण झालेल्या या मयसभेची प्रथम धूळधाण करून--
(गदा सरसावतो.)

शकुनीः—(त्याला आवरून) हें पहा असा उन्मत्तासारखा बहकून जाऊन जर अविचार करणार असलास तर मी येथें क्षणभरही राहणार नाहीं. मी शकुनी—प्रत्यक्ष तुझा मामा--तुझ्या हिताचा अचुक मार्ग दाखवायला तयार असतां तू जर हा बालिशपणा करित राहणार असशील तर मी येथें राहणें शक्यच नाहीं. (जाऊं लागतो.)

दुर्योधनः—(त्याला अडवून) मामा, संतापानें मी मूढ होऊन गेलों आहे. पांडवांचा पाठीराखा तो कारस्थानी काळ्या आहे, त्याचप्रमाणें कौरवांचा पाठीराखा म्हणजे त्यांचा मुत्सद्दी मामा आहे. मामा, तुम्हीच मला आतां सूडाचा मार्ग दाखवा नाहीं पेशां मला मृत्यूलाच शरण गेलें पाहिजे.

शकुनीः—या कृष्णाची धोंड बाजूला सारल्यावांचून आपला सूड नटिपणें साधतां येणार नाहीं. याला एकदां पांडवांपासून दूर सारला पाहिजे. मग पांडवांचा धुव्वा उडवायला किती वेळ !

दुर्योधनः—पण पांडवांच्या नाकांतला बाल उपटून काढायचा कसा ?

शकुनीः—मी त्याची तजवीज आधींच केली आहे. पहावें साधतें कां ?
अहुतेक माझा डाव चुकणार नाहीं.

दुर्योधनः—काय तें सांगा आधीं ?

शकुनीः—हें पहा, त्याची वाटाघाट येथें पांडवांच्या मयसभेंत नको. आपल्या मंदिरांत चल. तेथें सांगतो.

दुर्योधनः—नाहीं. मी येथून हलणार नाहीं, तुमच्या मसलतींत कांहीं तथ्य आहे अशी माझी खात्री पटली तरच मी येथून पाय काढीन, नाहीं पेशां ही मयसभा छिन्न विच्छिन्न केल्याशिवाय मी राहणार नाहीं.

आमच्याकरितां येथील रात्रता बंद केला आहे. येथें कोणीही येणार नाही. येथेंच काय तें सांगा. यापेक्षां अधिक एकांत माझ्या खास मंदिरांतही मिळणार नाही. मामा, चव्हाळ्यावर केलेल्या मसलतीचा कोणालाही संशय येत नसतो.

शकुनीः—तूं तरी बराच दीर्घसूत्री आहेस. बरें ऐक तर. शिशुपालाच्या अमानुष वधामुळें चिडलेल्या शाल्वाला मी एकदम द्वारकेवर स्वारी करायची सल्ला दिली. त्याप्रमाणें तो आपल्या प्रचंड विमानांतून गेला देखिल द्वारकेला. अंतरिक्षांत इच्छेप्रमाणें वावरणारें विमान शाल्वावांचून कोणाजवळ नाही. आणि विमानावरून शस्त्राचा आणि स्फोटक द्रव्याचा मारा केल्यानंतर त्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य कोणालाही नाही. या अंतराळी अरिष्टापासून द्वारकानगरीचा बचाव करायला खुद्द कृष्णालाच गेलें पाहिजे. त्याची व्याद येथून गेली म्हणजे पांडव आहेत आणि आम्ही आहोंत. पाहून घेऊं.

दुर्योधनः—मामा, फार बहारीची योजना केलीत यांत संशय नाही.

शकुनीः—माझ्या भ्रात्यांत दुसराही बाण मी मंत्रून ठेवला आहे. स्नानाला उद्यां सर्व पांडव गंगेवर जातील, त्या वेळीं कृष्णाला एकटा गांठून या चिडलेल्या राजमंडळानें अग्रपूजा स्वीकारल्याबद्दल त्याचा जाब घ्यायचा असा घाट घातला आहे. कांहीं तरी कुरापत काढून त्याला या पिसाळलेल्या कुत्र्यांच्या हातीं दिला म्हणजे त्याचा पुन्हां मागमूस देखिल लागायचा नाही.

दुर्योधनः—मामा, मी या नृपतिमंडळाच्या शिष्टार्थीचा उघडपणें पुढाकार घ्यायला तयार आहे. तो नीच माझ्या हातीं लागला पाहिजे एकदां. पण पुढें पांडवांचा सूड कसा घ्यायचा तें मला प्रथम सांगा. यांचें हें अमर्याद वाढीला लागलेलें वैभव माझ्या हस्तगत झाल्यावांचून मला

सुखानें निद्रा येणें शक्य नाहीं. पांडवांची प्रतिष्ठा, पांडवांची संपत्ति आणि पांडवांची पांचाली माझ्या अंकित होण्याचा रामबाण उपाय सांगाल तरच मी जिवंत राहणें शक्य आहे.

शकुनीः—तोही उपाय या शकुनीजवळ आहे. पण त्याला धृतराष्ट्राची संमति असल्याशिवाय जुळणार नाहीं.

दुर्योधनः—मला उपाय काय तो कळू द्या. बाबांची संमति मी कान धरून मिळवीन.

शकुनीः—बरें, तुझी जर एवढी खात्री असेल तर तुला सांगतो. पांडवांची राज्यलक्ष्मी तंटा भांडण न करितां अल्प आयासानें आपल्या हस्तगत व्हावी अशी तुझी हच्छा असेल तर धर्माला धृतराष्ट्राकडून द्यूताचें आव्हान कर. द्यूताचें व्यसन हें धर्माचे ठिकाणीं एकच व्यंग आहे. आपण फार पटाईत खेळणार आहोंत असा त्याला वृथाभिमान आहे. मर्मस्थानीं घाव घातल्यावांचून वैश्याचें वैभव प्राप्त होत नसतें. म्हणून म्हणतो, धृतराष्ट्राची द्यूताला परवानगी घे. आणि त्याच्याकडून कोणाला तरी पांडवांना आमंत्रण करायला पाठव. तूं स्वतः कांहीं करूं नकोस. नाहीं तर सर्व फसेल.

दुर्योधनः—पण मामा द्यूताचा फासा सर्वस्वी प्राक्तनाधीन आणि म्हणून अनिश्चित असतो.

शकुनीः—बाबा प्राक्तनाचा बागुलबुवा बायाबापड्यांनीं बोलावा. प्राक्तनाचा खर्डा परमेश्वरानं कर्तृत्ववानाकरितां कायमचा कोरा ठेवलेला असतो. पुरुषाचें कर्तृत्व हेंच त्याचें प्राक्तन. हें पाहिलेंस माझें कर्तृत्व (फासे काढून) हे पाहिलेस फासे ? कशाचे आहेत सांग पाहूं ?

दुर्योधनः—फाशासारखे फासे. हत्तीच्या दातांचे किंवा हाडाचे असतील.

शकुनीः—चुकलास. हत्तीच्या हाडाचे नव्हेत पण हत्तीसारख्या पुरुषाच्या हाडाचे आहेत हे.

दुर्योधनः—म्हणजे ? माणसाच्या हाडाचे ! काय भयंकर हो !

शकुनीः—तशाच भयंकर पुरुषाचे आहेत आणि यांचा पराक्रमही तशाच भयंकर आहे.

दुर्योधनः—पण हे आहेत तरी कोणाच्या हाडाचे ?

शकुनीः—पांडवांच्या हाडवैऱ्याच्या हाडाचे. कृष्णाच्या कपटामुळे नाहक प्राणाला मुकलेल्या सम्राट् जरासंधाच्या हाडाचे हे फासे आहेत. या बलाढ्य सम्राटाच्या रक्ताने पांडवांच्या राजसूय यज्ञाची वेदी प्रथम सारवून निघाली आणि त्या वेदीवर शिशुपालाच्या शिराने यज्ञातील पूर्णाहुति पांडवांनी दिली. या जरासंधाच्या हाडाच्या फाशावर शिशुपालाच्या रक्ताची अक्ष चिन्हे कोरली आहेत. असल्या फाशांचा चमत्कार काय असेल याची कल्पना तूच कर.

दुर्योधनः—मेलेल्या माणसांच्या हाडांत चमत्कार कसला असणार ?

शकुनीः—हेंच तें ! तर मग तुला प्रत्यक्ष चमत्कार दाखवितों. असा माझ्या समोर ये. आतां आपण दोघे प्रतिस्पर्धी. तूं पांडव आणि मी कौरव. समज.

दुर्योधनः—मी स्वतःला पांडव समजण्याला मुळींच तयार नाहीं.

(विदूर येतो.)

शकुनीः—अरे, या जरासंधाच्या हाडाच्या फाशांचा चमत्कार तुला पहायचा आहे ना ? समज मी कौरव व तूं—

विदूरः—(स्वगत.) या पोरानें आणि या शकुनीचें कांहीं तरी कारस्थान दिसतें. या वेळीं यांच्या सावलीलासुद्धां उभें राहून उपयोग नाहीं. जरासंध काय—त्याच्या हाडाचे फासे काय ? या दोहोपैकी कुणाला जास्त मूर्ख म्हणावें तेंच समजत नाहीं. (जातो.)

शकुनीः—माझे ऐक, पहा तरी चमत्कार ?

दुर्योधनः--चमत्कार पहाण्याकरितां सुद्धां मी स्वतःलाच स्वतःचा वैरी समजणे शक्य नाही.

शकुनीः--तुम्हा तेजस्वी तरुणांचे तीव्र मनोविकार जिथे तिथे असे नडतात. तूं मौज पहा. प्रत्येक दान पांडवांच्या विरुद्ध--असा या फाशांचा अजब गुण आहे.

दुर्योधनः--शाबास जरासंधा, द्वेष हाडांत खिळला आहे म्हणतात तो याला. मामा, मला या फाशांची भानगड समजत नाही. काय करामत असेल ती माझ्याकरितां तुम्हींच खेळून दाखवा.

शकुनीः--असें झालें तर सोन्याहून पिवळें. मी या कामांतला सव्यसाची वीर आहे. या फाशांनीं दगा दिला तरी माझ्याजवळ अनेक प्रकार आहेत. तूं आतां आधीं म्हाताऱ्याची परवानगी घेऊन पांडवांकडे कोणा तरी प्रतिष्ठित माणसाला निमंत्रणाकरितां पाठवून दे. कदाचित म्हातारा ऐकणार नाहीं-- तें तुझें तूं पाहून घे.

दुर्योधनः--बाबांची संमति मिळालीच म्हणून समजा. त्याशिवाय त्यांना परत हस्तिनापुरास जाऊंच देत नाहीं. त्यांच्यापुढें काय वतावणी करायची तें मला पुरें माहित आहे.

शकुनीः--ठीक आहे. मी आतां या नृपतिमंडळाच्या शिष्टाईची तयारी करवितों आणि तुला बोलावणें पाठवितों.

दुर्योधनः--मी अगदीं तयार आहे. बाबांची परवानगी म्हणजे माझ्या हातचा मळ आहे. हो मामा, या आमंत्रणाच्या कामगिरीवर मी विदुर महाराजांनाच पाठविण्याची तजवीज करतो. म्हणजे पांडवांच्या मनांत कसलीही शंका येणार नाही. एका घटकेच्या आंत मी येतोच पहा. (जातो)

शकुनीः--हा योग कांहीं अजब जुळून आला. द्यूताच्या फासांत पांडव एकदां सांपडले म्हणजे त्यांची मान मुरगळून इंद्रप्रस्थाचें सम्राट्पद दुर्यो-

दुःशासनः—ताई, हें काय करतेस ? नेसलेलें सोडून टाकतेस ?

[पृ. ६७.

Photo by B. B. Mayekar.

Ramkrishna P. Press.

धनाच्या पदरांत आपोआप पडेल. त्याच्या अपमानाची भरपाई करून दिली म्हणजे माझ्या गांधारच्या व्यापाऱ्याला सर्व मैदान कसें मोकळे जालें ? या दूरदर्शी कृष्णाची व्याद जर येथें नसती तर माझी आकांक्षा केव्हांच पुरी झाली असती. पण कांहीं हरकत नाही. या शकुनीच्या पाताळयंत्रापुढें कृष्ण कारस्थान कुठपर्यंत टिकाव धरणार ! शाल्वाची द्वारकेवरील स्वारी आणि इकडे नृपतिमंडळांकडून कृष्णाचा बंदिवास या दुहेरी मान्यापुढें कृष्णाचा बचाव होणें शक्य नाही. हस्तिनापूर आणि इंद्रप्रस्थ या दोन राजांच्या जोडीलां द्वारकेसारखें संपन्न द्वीप जर माझ्या गांधारच्या व्यापाऱ्यांना आपोआप आंदण मिळेल तर अल्प काळांत गांधारांतील प्रत्येक घराच्या घुराड्यांतून सोन्याचा धूर दिसूं लागेल. युद्धाचा पुरस्कार न करितां परकीय राज्यलक्ष्मी पचवून स्वकीयांना संपन्न करण्याची राजनीति या शकुनीपासूनच इतरांनीं शिकावी.

दुःशासनः—(गदा घेऊन प्रवेश करतो.) रावता बंद ? या दुःशासनाला रावता बंद ? गदेच्या एका तडाक्यासरशीं पहारेकऱ्याला तर निजविलाच. इथें कोणी प्रतिबंध करायला आला तर त्याचा आणि त्याबरोबर या मयसभेचा पार चुराडा करून टाकीन. सुयोधन दादाचा ज्या मयसभेंत अपमान झाला ती मयसभा हा दुःशासन जिवंत असतां अद्याप जमिनीवर टिकाव धरून राहणें शक्य नाही. ती जमीनदोस्त झालीच पाहिजे. आणि याच हेतूनें सुयोधन दादा गदा घेऊन इकडे आला होता. पण तो तर इकडे कुठेंच दिसत नाही. (पाहून) हा कोण ? यालाही ठार केलाच पाहिजे. (धांवत शकुनीच्या अंगावर जातो व पाहून) कोण, शकुनीमामा ? सुयोधनदादा कुठें आहे ?

शकुनीः सुयोधन आत्तांच गेला. आणि तू अगदीं सशस्त्र सज होऊन आला आहेस ? बरें, दुःशला तुला भेटली कां ?

दुःशासनः-मी आतांच तिच्या महालाकडून आलों. ती मला तिथें भेटली नाही. द्रौपदीला आहेर करण्याकरितां गेली ती अद्याप परत आली नाही. मामा, पांडवांनीं आमची पाहिजे तशी अप्रतिष्ठा करावी आणि आम्हीं त्यांच्या भोंवतीं आरती घेऊन नाचावें हें आपल्याला मान्य आहे कां ? ताई आहेराच्या समारंभाला गेलीच कशाला !

शकुनीः-तुम्ही सगळेच असे तापट कसे रे ! लौकिक आणि व्यवहार संभाळणें सुद्धां तुमच्या अगदीं जिवावर येतें.

दुःशासनः-कसला लौकिक आणि कसला व्यवहार ? आमची अप्रतिष्ठा करण्याकरितां पांडवांनीं जर आम्हाला येंथें आणलें असेल तर आम्हीं लौकिकाची तरी पर्वा कां करावी ? अग्रपूजेच्या दरबाराला व्यवहार राखण्याकरितां आम्ही गेलों तों सुयोधनाला दूर लोटून त्या गुराख्याची अग्रपूजा केली. मयसभेची शोभा पाहाण्याकरितां सुयोधन दादा आला तर त्याची शक्य ती फजिती केली. आमच्या सर्व घराण्याचा पाणउतारा करण्याचा या पंडूच्या पोरांनीं पणच केलेला दिसतो. मामा, दादांचा झालेला अपमान ऐकून माझ्या अंगाची कशी लाही लाही होते.

दुःशलः-(प्रवेश करून) तुझ्या अंगाची लाही होते आणि माझें शरीर करपून काळें ठिक्कर झालें आहे. पहा, पहा, मी हें काय नेसलें आहे. ही माझी विटंबना पहा. तुझ्या-युवराज दुर्योधनाच्या आणि शंभर कौरवांच्या एकुलत्या एक लाडक्या बहिणीची ही दुर्दशा पहा. मामा, तुम्ही देखील तुमच्या गांधारची अप्रतिष्ठा पहा. हें खादीचें जाडें भरडें लकतर तुमची भाची नेसलेली पहा. ही माझी अवहेलना तुम्ही पुरुषांसारख्या पुरुषांनीं पहावी म्हणून मी हें ओझें इतका वेळ अंगावर घेऊन तुमच्या पुढें मुद्दाम मिरवीत आलें समजलात !

दुःशासनः-पण हा आहे तरी काय प्रकार !

दुःशलाः--हा द्रौपदी महाराणीसाहेबांचा तुमच्या बहिणीला परत आहेर बरें !

शकुनीः--पण मी दिलेल्या शालूचा तू आहेर केलास ना ? द्रौपदी तो नेसली की नाही ते आधी सांग.

दुःशलाः--हा घ्या तुमचा शालू ! त्या बयेने त्याच्याकडे हुंकून देखील नाहिले नाही. अस्सा लाथाडून दिला--तो मी उचलून आणला. आणि त्या कृष्णाचा भरड शालू मात्र लगेच नेसायला घेतला. यापेक्षां तुमची आणि माझी शोभा व्हायची काय राहिली आहे ?

शकुनीः--(स्वगत) या कृष्णाने आपला सुरंग माझ्याहीपेक्षां जास्त खोल खणून माझा सर्व व्यूह ढासळून टाकला काय ? ठीक आहे. या शकुनीशी गांठ आहे म्हणावे. अग, पण तू हे काय नेसून आली आहेस ?

दुःशलाः--मी नाही बरें नेसलें, मला जुलुमानें नेसवलें आणि वर नाही नाही तसली बोलणी ऐकावी लागली. म्हणे माझे नेसलेलें वस्त्र पारदर्शकच आहे, म्हणे त्यापेक्षां नागवे रहावे आणि म्हणे आमच्या वाड्यांत असलें झिरझिरीत वस्त्र नेसून फिरायचें नाही; एक ना दोन, नाही तें वर्मा बोलून बळजबरीनें हे लकतर नेसून माझी धिंड काढली माझ्या वैरिणीनें. आतां जीभ हासडून प्राण देण्यापलीकडे माझे काय राहिले आहे ! मामा हे असले ओझे--हे पटकूर--मी--मी तुझ्या भाचीनें--शंभर कौरवांच्या एकुलत्या बहिणीनें--नेसावे (सोडून टाकू लागते) मामा तुम्हीच पहा.

शकुनीः--अग पहा काय ? आणि करतेस काय हे ? हिला वायु झाला की काय ?

दुःशासनः--ताई, तू हे वेड्यासारखें काय करते आहेस ? नेसलेलें सोडून टाकतेस ? अरे इला तिकडे घेऊन जा. मामा चला इथून आधी ! इच्या दासीला पाठवून देऊ. चला.

दुःशलाः--असे भिऊं नका. माझा मूळचा शालू आंत नेसलेला आहे. यहा त्यांत आणि यांत किती अंतर आहे तें.

दुःशासनः--आतां ठीक आहे. नाही तर कठीणच प्रसंग. स्त्रियांची लजा स्त्रियांनीच संभाळली तर ठीक ! नाहीपेक्षां पुरुषांचें पुरें पापच उभें राहायचें.

दुःशलाः--हा पापपुण्याचा विचार माझ्यापुरता ठीक आहे. पण माझ्या वैरिणिविरील सूडाच्या आड तो येणार नाही असें मला वचन देशील तरच तूं माझा भाऊ. तिनें माझी अशी दशा केली त्याचें उसनें मी फेडून घेणारच. काय तें मला आतांच वचन दे. नाहीपेक्षां मी या क्षणीं गळफास लाऊन घेईन.

दुःशासनः--वचन ? या गोष्टीला वचन कशाला ? राज्यमदानें मस्त झालेल्या पांडवांना आणि कृष्णाच्या सहायानें शेफारलेल्या पांचालीला पुरतेपणीं नागवून तुझ्या डोळ्याचें पारणें न फेडीन तर मी दुःशासन तुझा भाऊच नव्हे. तूं आतां स्वस्थ रहा.

दुःशलाः--आतां मला मूठभर मास चढलें. मामा, हा शालू मी असाच माझ्याजवळ ठेवतें अं. मला नेसायचा नसला तरी आपला माझ्याजवळ असूं दे. कधी तरी त्याचें काम लागेल. (जाते.)

शकुनीः--या वेड्या मुलीला कपड्यापुढें स्वतःच्या अपमानाचाही विसर पडतो. कपड्याची विलक्षण नादी बुवा. इतर गोष्टी तिच्या मनाला टोंचतच नाहीत.

दुःशासनः--तिच्या मनाला नाही टोंचल्या तरी माझ्या अंतःकरणावर कुन्हाडीचे घाव बसत आहेत. हा काय लहान सहान अपमान ? दुःशलाताई म्हणजे कोण समजतात हे ? मामा, ताईच्या अपमानाची भरपाई करून देण्याची जबाबदारी सर्वस्वी तुमच्यावर आहे. कारण तुमच्या मतलबाकरितां ताई आज आहेराच्या समारंभाला गेली आणि निष्कारण तिनें हात दाखवून अवलक्षण करून घेतलें.

शकुनीः—पांडवांच्या पापाचा घडा भरत आला आहे यांत संशय नाही. तुमची अप्रतिष्ठा झालेली मी—तुमचा मामा—निमूटपणें पाहीन असें कां तुम्हाला वाटतें ? तुम्हीं आतां स्वस्थ असा. तुमच्या अपमानाची सव्याज फेड करून देण्याची हमी माझ्यावर आहे. मी सांगेन त्याप्रमाणें मात्र तुम्ही सर्वांनीं वर्तन ठेवलें पाहिजे. चल. (जातात.)

प्रवेश २ रा.

गंगातीरावरील पांडवांचें शिविर.

(धर्म, भीम, अर्जुन, नकुळ व सहदेव.)

भीमः—दादा, आपण कांहीं म्हणा, पण विदुरमहाराजांच्या एकंदर भाषेवरून या कौरवांच्या आमंत्रणांत कांहीं तरी काळंबेरें दिसतें आहे.

अर्जुनः—माझी तर त्याबद्दल खात्री आहे. आमंत्रणाच्या वेळीं कृष्ण हजर असता म्हणजे हा प्रसंगच आला नसता.

धर्मः—प्रसंग तो काय आणि त्याचें केवढें प्रस्थ माजविलें आहे ? चार दिवस प्रेमानें रहावयाचें, चार डाव टाकायचे, निघून यावयाचें.

नकुळः—मधले दादा, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें यांत कदाचित् कौरवांचा कावा असला तरी त्यांनीं पुढें केलेल्या या आमिषाचा फायदा घेऊन फाशानेंच त्यांचा डाव हाणून पाडावा.

धर्मः—मला तर वाटतें कीं कौरवांच्या आमंत्रणांत द्वेषाचा किंवा मत्सराचा लेशही नाही. भीमा, तूंच सांग, काल सुयोधन आमच्या राज्यव्यवस्थे-संबंधानें किती आपलेपणानें बोलत होता ?

भीमः—हो, हो. आपलेपणानें म्हणजे आमचें राज्य आपल्या घशांत घालण्याच्या आपलेपणानें मात्र बोलत होता.

धर्मः—प्रत्येक भाषेचा असा विपरीत अर्थ करायचा म्हणजे काय ? मी तर म्हणतो द्यूतासारखे खेळीमेळीचे प्रसंग मुद्दाम घडवून आणावेत. त्या-

मुळें परस्पर सहवासांत मनाचा मोकळेपणा अधिक वाढतो. यज्ञाच्या निमित्तानें कौरव आपल्या येथें आले, आतां द्यूताच्या आमंत्रणावरून आपणाला त्यांच्याकडे जाणें अगत्याचें आहे.

अर्जुनः—यज्ञप्रसंग आणि द्यूतप्रसंग यांत आकाशपाताळाइतकें अंतर आहे; एकानें स्वर्गप्राप्ति व दुसऱ्यानें सर्वनाश.

धर्मः—सर्वनाश कच्च्या खेळाडूंच्या नशिबी लिहिलेला असतो. अर्जुना, माझ्या हातांतला फासा मी माझ्या इच्छेप्रमाणें नाचवूं शकतो, असा मला आत्मविश्वास आहे.

अर्जुनः—विदूरमहाराजांच्या बोलण्यांत असे कांहींसें आलें कीं, शकुनी मामानीं आमच्या हाडवैच्याच्या—जरासंधाच्या हाडाचे फासे द्यूताकरितां पैदा केले आहेत. असले कपटी फासे आपल्या हाताला यश देणार नाहीत.

भीमः—काय ? जरासंधाच्या हाडाचे फासे ? तर मग त्याच्या हाडाचा फासा दादाच्या नाही तरी माझ्या मर्जाप्रमाणें नाचलाच पाहिजे. जरासंधाला मारण्याचें यश माझे आहे. त्याच्या हाडाच्या फाशांनीं जर आमचें हाडवैर साधण्याचा कौरवांचा कावा असेल तर या कामांत त्यांचीच हाडे चांगली चूर होणार. अर्जुना, मी इतका वेळ द्यूताच्या विरुद्ध होतो, पण मला आतां मात्र स्फुरण चढलें. दादा द्यूताला जरूर जायचेंच.

नकूलः—वाः ! ही तर फारच बहारीची गोष्ट आहे. कौरवांनीं मुक्ताच्यानें हात चोळीतच बसलें पाहिजे. शकुनी मामानीं मोठ्या दीर्घसूत्री धोरणानें कल्पना लढवली पण ती उलटून अंगलट येईल याचें धोरण त्यांना राहिलें नाही.

सहदेवः—पुरोचनानें स्वतः लाक्षागृह तयार केलें आणि स्वतःच त्यांत भाजून मेला, याप्रमाणें आमच्या शकुनी मामांची दशा होणार.

धर्मः—एकंदरीत आपण आमंत्रण स्वीकारलें हेंच योग्य झालें. शिवाय

धृतराष्ट्र महाराजांच्या आज्ञेनें विदूर महाराज आमंत्रणाला आले. वडिलांच्या आज्ञेला मान देणें हें आपलें पहिलें पवित्र कर्तव्य आहे.

नकुळः—दुसरें असें, कौरव सरळ रीतीनें खेळले तर ठीकच आहे, नाही तर त्यांचें कपट आपोआप उघडकीला येईलच कीं नाहीं ? आणि आमच्या सरळ म्हणण्याला जर ते विनाकारण अडथळा करूं लागले तर त्यांचा कपटी डावच मुळीं आपण, उधळून टाकूं. हो पार उधळून टाकूं. कशाची भीति आहे ? चोहोबाजूनें त्यांना जेरीला आणूं. दादा द्यूताला जायचेच. पणाला काय काय वस्तू लावायच्या तें मी आपणाला सूचवीन. मी आतांच एक यादी तयार करतो. त्याप्रमाणें सर्व चालायचें.

अर्जुनः—हो हो, असे हूरळून जाऊं नका. शकुनीमामा महाधोरणी आहेत. तुमच्या सर्व अडवणुकीची त्यांनीं पूर्वीच तरदूद करून ठेवली असेल. आणि कौरवांच्या सभेंत एकदा खेळायला बसल्यानंतर डांव उधळून टाकण्याचा असभ्यपणा पदरांत घ्यायची तुमची काय प्राज्ञा आहे ? त्यापेक्षां दुर्जनांपासून दूर असावें आणि द्यूताच्या भरीला न पडतां, इंद्रप्रस्थांत राहून, कृष्णाच्या कळकळीच्या उपदेशाप्रमाणें आपल्या घरच्या राज्य-व्यवस्थेची घडी नीट बसवावी.

भीमः—घरांत बसून चुलीपुढचा केरकचरा काढण्याचा हा मेणचट उपदेश आपल्याला मुळींच मान्य नाही. आम्ही मऊ दिसलों म्हणजे कौरव उद्यां आमच्या डोकीवर नाचूं लागतील. तें कांहीं नाही. कौरवांना द्यूतांतच चारी मुंडे चित केलें पाहिजे—म्हणजे पुन्हां आमच्या कारभारांत लुडबुड करणार नाहीत. जरा इकडे तिकडे केलें कीं आम्हीं एकदम डाव उधळून टाकणार. पार काय, मी सर्व सभामंडप एका क्षणांत उध्वस्त करून टाकीन. पार धुव्वा उडवून देईन.

द्रौपदीः—(प्रवेश करून) कसला डाव उधळून टाकणार ? आणि ही वैज्याच्या घरीं द्यूत खेळायला जायची दुर्बुद्धि कुठून आठवली ? विदूर मामं-

जीनीं मला सर्व हकीगत आत्तांच सांगितली. श्रीकृष्णाची पाठ फिरली नाही तोंच राजसूय यज्ञाच्या पुण्याईला न्हास लागण्याची दुश्चिन्हें दिसूं लागवीत? यज्ञामुळें प्राप्त झालेलें सम्राट्पद स्थिर करण्याची कल्पना नुकती कुठें अंकूर घेऊं लागली नाही तोंच तिच्या मुळांत अधणाचें पाणी ओतण्याची ही विपरीत भावना उत्पन्न व्हावी ना ? मी मर्यादा सोडून भाषण करतें याची क्षमा असावी. मी पांडवांची धर्मपत्नी या नात्यानें बोलत नाहीं तर इंद्रप्रस्थाची सम्राज्ञी म्हणून बोलतें आहे. पत्नी या नात्यानेंही आपल्या पापपुण्याचा वाटा माझ्याकडे येणारच. अशा प्रसंगीं पुरुषांना अंधःपातापासून परावृत्त करण्याचें कर्तव्य, स्त्रिं—प्रसंगीं मर्यादेचा मुग्धपणा टाकून ही बजावलेच पाहिजे.

धर्मः—द्रौपदी, या बाबतींत तुझे पांडित्य मला मुळांच पटणार नाहीं.

द्रौपदीः—कृष्णाची आणि विदूर महाराजांची उपदेशवाणी जिथें वाया गेली तिथें माझ्या पांडित्याचा काय प्रकाश पडणार ? माझ्या कृष्णानें निक्षून सांगितलें आहे कीं राजसूय यज्ञामुळें आपल्या वैभवाचें तेज इतरांना असह्य झालेलें आहे. आपल्याला हितशत्रू अनेक उत्पन्न होतील. अद्यापि आपल्या राज्यकारभाराची घडो नीट बसली नाही. या यज्ञाच्या निमित्तानें प्रत्यक्ष इंद्रप्रस्थांत प्रतिस्पर्धीनीं आपले पाय निरनिराळ्या प्रकारानें पुरतेपणीं रोवले आहेत. इकडे प्रथम लक्ष द्या. द्यूत खेळण्याची आणि कौरवांशीं सलोखा करण्याची ही वेळ नव्हे आणि कोणतीही वेळ नव्हे. कौरवांनीं वरकरणी कितीही स्नेहभाव आणि सलोखा दाखविला तरी आमच्या वैभवाची ध्वजा त्यांच्या डोळ्याला शल्याप्रमाणें सलत रहाणार. आपला भोळाभाव त्यांच्या पथ्यावरच पडेल. यज्ञाच्या प्रसंगानें आपला भांडारखाना, देवघेव कौरवांच्या स्वाधीन केली तर आतां कौरवाशिवाय येथील लोकांची काडी हलेनाशी झाली आहे.

धर्मः—हस्तिनापुरचे अधिकारी अद्यापि येथें आहेत ही गोष्ट तुम्हाला टोंचते आहे. पण आमचे लोक त्यांच्या हाताखाली तयार झाल्यावर मग तुला त्यांची किंमत कळेल. त्यांच्या अनुभवाचा फायदा आपण घेतला तरच आमची नूतन राज्यव्यवस्था सुसूत्र चालेल, पण तोंपर्यंत कौरवांशी सलोखा करण्याची संधी आपण कां दवडावी ? झाला तर त्यापासून फायदाच होईल. शिवाय या आमच्या सलोख्याच्या धोरणानें जगाची सहानुभूति आमच्याकडेच वळेल.

द्रौपदीः—महाराज, जगाची सहानुभूति नेहमीं धूर्ताकडे वळलेली असते. आपल्या कारभारांत परकीयांचा इतका सुळसुळाट झालेला चांगला नव्हे.

नकूळः—तूं म्हणतेस त्याच कारणाकरितां आम्ही द्यूताचें आव्हान स्विकारण्याचें योजिलें आहे. प्रथम द्यूतांत कौरवाचे दांत पडले म्हणजे पुन्हां आमच्या वाटेला ते जाणार नाहींत. नंतर कृष्णाच्या म्हणण्याप्रमाणें इथली राज्यव्यवस्था करायची आहेच—

द्रौपदीः—महाराज, ही वृथा कल्पनेची मोट सोडून द्या. आणि प्रथम आपल्या राज्याच्या सुस्थितिकरितां झटा.

धर्मः—द्रौपदी, तुझें बोलणें आतताईपणाचें आहे, तें मान्य करून आतद्रोहाचें पातक पदरांत घ्यायला मी तयार नाहीं. या चर्चेचा आतां कांहीं उपयोग नाहीं. क्षात्रधर्माला अनुसरून मी द्यूताचें आव्हान स्विकारलें आहे. आणि आमच्या साम्राज्य वैभवाची वृद्धि व चिरस्थिति होण्याला हा सलोख्याचा व सहानुभूतीचा मार्गच प्रशस्त आहे अशी माझी मनोदेवता मला सांगते. हा विषय पुरे झाला. उद्यां येथून राजधानीला प्रयाण. त्याप्रमाणें भीमा तयारी करा. (जातो.)

द्रौपदीः—मी अजूनही त्यांना या सर्वनाशाच्या मार्गापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करून पाहणार. माझ्या कृष्णाच्या कल्याणकारी उपदेशाचा आव्हेर करून अधःपाताचें साधन केलेलें मला पहावत नाहीं. (जाऊं लागते.)

अर्जुनः—(तिला थांबवून.) द्रौपदी, आतां दादांता या बाबतींत जास्त बोलून दुखवूं नकोस. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें आपण सर्वांनीं वागणेंच आपलें कर्तव्य आहे.

भीमः—आणि त्यांत विघडलें कोठें ? दादांनीं एवढा चंग बांधला, ठीक झालें. आतां आम्ही आहोंत आणि कौरव आहेत. शकुनीला म्हणावें आण जरासंधाचे फासे—प्रत्येक डाव आमचा. नाही तर डाव उधळून निकाल करणार.

अर्जुनः—भीमा, तुझ्या सुरवातीच्या भाषणावरून तूं झूताला अगदीं प्रतिकूल दिसलास. आणि एकदम आतां येवढें अवसान आलें तुला ?

द्रौपदीः—हें आत्मघाताचें अवसान ! जरासंधासारख्या निधड्या निष्कपट वीरावर शक्तीचें सामर्थ्य चाललें, पण केसानें गळे कापणाच्या या कपटी कौरवांविरुद्ध ती शक्ति कामाला न येतां उलटून आपल्याच नाशाला कारण होईल हें कोणाच्याच कसें ध्यानांत येत नाही ?

भीमः—त्या जरासंधाच्या हाडाच्या फाशांनींच मला इतकें स्फुरण चढलें आहे. त्यांच्याच सभेंत खूपसा गोंधळ घालून कौरवांना जेरीला नाहीं आणलें तर तूं सांगशील तें ऐकेन.

नकुळः—डाव उधळण्याची मी कशी युक्ती काढली ! आम्ही मुळीं डाव उधळण्यासाठींच जाणार. आमच्या मनांतून त्यांच्याशीं थोडेंसें सख्य करावयाचें आहे ? द्रौपदी, तूं आणि मधले दादा कृष्णानें असें सांगितलें आहे, आणि तसें सांगितलें आहे म्हणून घोकत बसा असेच. आम्ही आतां चौघे एक मताचे आहोंत. शहाणे असाल तर आमच्यांत सामील व्हा. नाही तर त्याचीही आम्हाला पर्वा नाही. ठरलें तें ठरलें. आमचें धोरण कायम झालें. तुम्हाला मान्य करायचें असेल तर करा. नाही तर आम्ही कांहीं आतां हात जोडून, गुडघे मोडून तुमची मनघरणी करणार नाहीं.

अर्जुनः—अशा, बालिश बडबडण्यानें तूं स्वतःचे हंसें मात्र करून घेत आहेस. भीम नाचायला लागला म्हणून तूही नाचायला लागलास. भीमाच्या अंगांत सामर्थ्य तरी आहे. तूं आपल्या बोलण्याचालण्याचा आणि नटवेषणाचा तिथें जाऊन डौल मिरविणार आणि दुसरें काय करणार ?

नकुळः—मधले दादा, तूं कांहीं म्हणेनास—आम्ही पाहिजे तर हस्तिनापूरला येत नाहीं कीं द्यूताला हजर सुद्धां राहत नाहीं. पण आमच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांचा डाव उघळून लावलाच पाहिजे.

अर्जुनः—खुळा आहेस तूं. कौरव इतके मूर्ख नाहीत तुम्हाला असं गांधळ घालूं द्यायला. बरें, काय तुमची करामत असेल ती खुशाल दाखवा. डाव उघळा, मंडप मोडा, धुमाकूळ घाला. (जातात.)

द्रौपदीः—अविवेकी प्राण्यांचा अधःपात अनेक मुखांनीं होतो.

पद २१

अधःपात शतधा । नियत अंतिं त्या अविवेकांधा ॥धृ॥
जरी जान्हवी रोधि धूर्जटी । उडी घेत मूढा हिमन-
गतटिं । लपवि छिन्न वदना सागरपाट । द्यूतरता
गति तीच बहुविधा ॥ १ ॥

(जाते.)

प्रवेश ३ रा.

(हस्तिनापूर, कृष्ण व सत्यभामा.)

कृष्णः—कोण आहे तिकडे ? भालदार—माझ्याकडे कुणी आलें होतें ?

भालदारः—(प्रवेश करतो.) नाहीं महाराज !

कृष्णः—माझ्याकडे कुणी येईल त्याला आंत सोडून द्या. आणि दारूकाला म्हणावें घोड्याला पाणी विणी पाजून तयार ठेव. जा तुम्ही. (भालदार जातो.) भामे, इतरांच्या बरोबर द्वारकेला परस्पर जायचें सोडून; माझ्या सोबतीला आलीस वाटतें ?

सत्यभामा:-सोबतीला नव्हे पहारा करायला आलें !

कृष्ण:-शाबास ! बरें तें जाऊं दे. तुमच्या बायकांच्या घाटावर स्नानाची कशी काय मजा आली सांग पाहूं ?

सत्यभामा:-आम्ही खूप मौज केली ! कोणाची वस्त्रांच दडवून ठेवलीं कोणाच्या चोळ्याच नाहींशा केल्या, कितीएकींचीं कोरडीं वस्त्रें पुन्हां भिजविलीं, असा सारा गोंधळ केला.

कृष्ण:-तुम्ही बायका असा ब्रात्यपणा करतां आणि लोकांत लौकिक वाईट होतो पुरुषांचा. गोपीबरोबर मी केलेल्या बालपणांतील लीला तुमच्या या चटोरपणापेक्षां कांहीं अधिक नव्हत्या. त्या वेळीं मी लहान तरी होतों, पण तुम्ही आतां चांगल्या जाणत्या झालां आहांत.

सत्यभामा:- खरेंच. गोपींना आतां हंसायचें कारणच नाही. काय तरी वाई बायका ! तीं नवीन तऱ्हेची शिरशिरीत पापुदन्यासारखीं वस्त्रें नेसून पाण्यांतून वर आल्या म्हणजे त्यांच्याकडे पहाण्याचीसुद्धां लाज ! पण त्यांना त्याचें कांहीं नाही. अंग धुवायला नदीवर जायचें तर थोडें जाडें भरडें वस्त्र नेसून पाण्यांत उतरावें.

कृष्ण:-अरे वा ! तुला जाड वस्त्राची उपयुक्तता भासूं लागली म्हणायची ! आजच्या या अवभृत स्नानाचा हा मोठाच फायदा म्हणायचा !

सत्यभामा:-तशी कांहीं मी हटवादी नाही. माझें आपलें म्हणणें स्नानाखेरीज इतर वेळीं पातळ सुंदर वस्त्रें वापरलीं तरी हरकत नाही. पण हा कोण आला इकडे ?

कृष्ण:-हाच तो इथला विणकरी. कालचा आहेराचा शालू यानेंच तयार केला. याच्याकरितां मी परत इथें आलों, नाही तर परस्पर सर्वा बरोबर गंगेवरून द्वारकेला गेलों असतों. द्वारकेला केव्हां जाईनसें झालें आहे.

सत्यभामा:-आपल्याला गंगा, द्वारका बऱ्या सुचतात. माझा हट्ट मात्र कुणांचि पुरवत नाही. आपल्या बहिणीकरितां मात्र मुद्दाम परत इथें येऊन

तिच्या कपड्याची तरतूद करायला फावतें. आणि येथून जातांना एक बोटभर चिंधी तरी मला घेतली काय ?

कृष्णः—आणि माझे कापलेलें बोट बांधायला तूं तरी मला बोटभर चिंधी दिलीस कां ? द्रौपदीनें नवा शालू फाडून माझें फक्त बोट नव्हे तर खुद्द मलाच बांधून टाकलें म्हणून तिच्या कपड्याची कळकळ मला वाटणारच.

भामाः—मेलें माणसाला नाहीं एखादे वेळीं सुचत. मी आतां हा शालू फाडून देतें. पहावी माझी परिक्षा.

कृष्णः—ठीक. पुन्हा करंगळी कापून घेतों तुझ्याकरितां. या गोष्टी सांगून सवरून येत नसतात. निःस्वार्थी प्रेमालाच या दिव्य गोष्टी अचुक दिसतात. (कोष्टी येतो.) किती वेळ केलास ?

कोष्टीः—सरकार, आपल्या आज्ञेप्रमाणें आणखी कांहीं नग दाखवायला घेऊन आलों आहे.

कृष्णः—दाखव पाहूं. (तो दाखवितो) भामे, तुला घेऊं कां यांतले कांहीं नग, मग तर झालें ?

भामाः—इशश ! काय घोंगड्यासारखें हें भरड कापड, हीं जड ओझीं नेसायचीं कुणी ?

कृष्णः—अग, मी पूर्वीं कांबळी घोंगडी घेऊनच गाई चारायला जात होतो त्या मानानें माझी आवड निवड असणार.

भामाः—तें कांहीं नाहीं, जाण्यापूर्वीं मला गांधारचे नवीन नवीन तन्हेचे दहा वीस शालू तरी घेऊन द्यायला पाहिजे. नाहीं तर मी येणारच नाहीं द्वारकेला—

कृष्णः—बरें अं. आतां शकुनी मामा आले म्हणजे त्यांना सांगूं. गांधारची एकही चिंधी माझ्या दृष्टीसमोर येतां कामा नये. या कामांत मी तुझे लाड कधींही पुरविणार नाहीं.

ब्राह्मणः—(प्रवेश करतो) उपहाराची तयारी आहे.

कृष्णः—मला कांहीं विशेष भूक नाही. माझे मन द्वारकेकडे लागून राहिले आहे.

ब्राह्मणः—चार घास घेतल्याशिवाय प्रयाण करूं नये असें शास्त्र आहे.

कृष्णः—बरें, आलों चल. (तो जातो.) भामे, चल.

भामाः—मला जेवायचेंच नाही.

कृष्णः—रुसलीस कां ? फार उत्तम. तूं खुशाल नको जेऊं पण माझ्या-जवळ नुस्ती उभी तरी राहशील कीं नाही ? चल.

भामाः—होय. आम्ही म्हणजे माणसेंच नव्हे जशी कांहीं. आम्हाला जेवणाची जरूरच नसेल. म्हणे नुसती उभी रहा.

कृष्णः—उभी राहूं नको, तर मग बसून नीट जेव.

भामाः—पण शालू घेऊन दिल्याशिवाय मी जेवणारच नाहीं.

कृष्णः—तूं जन्मभर उपाशी राहिलीस तरी हरकत नाहीं. पण मी असले चोचले चालू देणार नाहीं. चल मुकाट्यानं. (कोष्ट्यास) अरे, तूं जरा इथंच थांब. जाऊं नकोस. (कृष्ण व भामा जातात.)

कोष्टीः—श्री गोपालकृष्णाचा गांधारच्या कपड्याविरुद्ध इतका कटाक्ष असल्यावर आम्हीं त्या शकुनीच्या बापालाही भिणार नाहीं.

शकुनीः—(प्रवेश करतो. पडद्याकडे पाहून) आपण सर्वत्रांनीं पलीकडील दालनांत आराम घ्यावा. मी आपलें म्हणणें स्पष्टपणें पुढें मांडतो. मात्र सुयोधन आल्याबरोबर त्याला इकडे पाठवून द्या. तशी जरूरच पडली तर आपण तयारींत असा. (कोष्ट्याकडे पाहून) कोणरे हा ? आणि कृष्ण कुठें आहे ? द्वारकेला न जातां गंगेवरून तो इकडे आल्याची वर्दी आम्हांला लागली आहे. (दुर्योधन येतो.)

दुर्योधनः—मामा, काम फत्ते करून आलों. बाबांची संमति मिळवून त्यांच्या मार्फत विदूर महाराजांना गंगेवर आमंत्रणाकरितां पाठवून सुद्धां दिलें.

शकुनीः—इथपर्यंत तर ठोक जुळलें. आतां येथून कृष्णाचें उच्चाटण पांडव येण्यापूर्वीं केलें पाहिजे. नाही तर ते मध्येंच कांहीं तरी विघ्न आणायचे. कायरे, कृष्णाची स्वारी कोठें आहे म्हणून विचारलें ना तुला ?

कोष्टीः—स्वारी जरा आंत गेली आहे. आपण तोपर्यंत पलीकडच्या महालांत बसावें.

दुर्योधनः—पलीकडच्या महालांत काय म्हणून ? हा पहा मी इथें या उंच आसनावर असा बसतो. कोण मला ऊठ म्हणतो तो पाहतो.

शकुनीः—आणि तूं कोण ? हीं वस्त्रें कुठलीं ? हीं इथें इंद्रप्रस्थांत तयार केलेलीं दिसतात. हा कांहीं गांधारचा माल नव्हे.

कोष्टीः—मी इंद्रप्रस्थांतला पिढीजाद विणकरी आहे. द्रौपदीमहाराणी साहेबांची खास वस्त्रें तयार करण्याची मला भगवान् श्रीकृष्णाची आज्ञा झाली आहे. यज्ञांत श्रीकृष्णांनीं आहेराला दिलेला शालू माझ्याच हातचा आहे. आपल्याला कांहीं कापड लागलें तर मला आज्ञा व्हावी. आपल्या पसंतीप्रमाणें माल तयार करून देईन. त्या गांधारच्या कुजक्या दिखाऊ मालावर जाऊं नका महाराज.

शकुनीः—गांधारच्या मालाची नालस्ती करणारी तुझी जीभ छाटून टाकली पाहिजे. आणि हीं ओबड धोबड भरड कापडें—हा गलिच्छ माल चोरून घरोघर लोकांच्या गळ्यांत बांधतोस ! तुला शरम नाही वाटत !

कोष्टीः—निढळाच्या घामानें तयार केलेल्या मालाची विक्री करायला शरम कां वाटेल ? आणि दुसऱ्याच्या घरांत शिरून एवढा शिरजोरपणा करणारे तुम्ही कोण ? तुम्हाला काय करायचें असेल तें करा. फार झालें तर त्या शकुनीला सांगाल. भगवान् श्रीकृष्णाच्या कृपेनें आम्हीं आतां कोणालाच भीत नाही, कोण शकुनी येतो तो येऊं दे.

कृष्णः—मला कांहीं विशेष भूक नाही. माझे मन "द्वारकेकडे लागून राहिले आहे.

ब्राह्मणः—चार घास घेतल्याशिवाय प्रयाण करूं नये असं शास्त्र आहे.

कृष्णः—बरें, आलों चल. (तो जातो.) मामे, चल.

मामाः—मला जेवायचेंच नाही.

कृष्णः—रुसलीस कां ? फार उत्तम. तूं खुशाल नको जेऊं पण माझ्या-जवळ नुस्ती उभी तरी राहशील कीं नाही ? चल.

मामाः—होय. आम्ही म्हणजे माणसेंच नव्हे जशी कांहीं. आम्हाला जेवणाची जरूरच नसेल. म्हणे नुसती उभी रहा.

कृष्णः—उभी राहूं नको, तर मग बसून नीट जेव.

मामाः—पण शालू घेऊन दिल्याशिवाय मी जेवणारच नाही.

कृष्णः—तूं जन्मभर उपाशी राहिलीस तरी हरकत नाही. पण मी असले चोचले चालू देणार नाही. चल मुकाट्यानं. (कोष्ट्यास) अरे, तूं जरा इथंच थांब. जाऊं नकोस. (कृष्ण व मामा जातात.)

कोष्टीः—श्री गोपालकृष्णाचा गांधारच्या कपड्याविरुद्ध इतका कटाक्ष असल्यावर आम्हीं त्या शकुनीच्या बापालाही भिणार नाही.

शकुनीः—(प्रवेश करतो. पडद्याकडे पाहून) आपण सर्वत्रांनीं पलीकडील दालनांत आराम घ्यावा. मी आपलें म्हणणें स्पष्टपणें पुढें मांडतो. मात्र सुयोधन आल्याबरोबर त्याला इकडे पाठवून द्या. तशी जरूरच पडली तर आपण तयारींत असा. (कोष्ट्याकडे पाहून) कोणरे हा ? आणि कृष्ण कुठें आहे ? द्वारकेला न जातां गंगेवरून तो इकडे आल्याची वरीं आम्हांला लागली आहे. (दुर्योधन येतो.)

दुर्योधनः—मामा, काम फत्ते करून आलों. बाबांची संमति मिळवून त्यांच्या मार्फत विदूर महाराजांना गंगेवर आमंत्रणाकरितां पाठवून सुद्धा दिलें.

शकुनीः—इथपर्यंत तर ठोक जुळलें. आतां येथून कृष्णाचें उच्चाटण पांडव येण्यापूर्वीं केलें पाहिजे. नाही तर ते मध्येच कांहीं तरी विघ्न आणायचे. कायरे, कृष्णाची स्वारी कोठें आहे म्हणून विचारलें ना तुला ?

कोष्टीः—स्वारी जरा आंत गेली आहे. आपण तोपर्यंत पलीकडच्या महालांत बसावें.

दुर्योधनः—पलीकडच्या महालांत काय म्हणून ? हा पहा मी इथें या उंच आसनावर असा बसतां. कोण मला ऊठ म्हणतो तो पाहतों.

शकुनीः—आणि तूं कोण ? हीं वस्त्रें कुठलीं ? हीं इथें इंद्रप्रस्थांत तयार केलेलीं दिसतात. हा कांहीं गांधारचा माल नव्हे.

कोष्टीः—मी इंद्रप्रस्थांतला पिढीजाद विणकरी आहे. द्रौपदीमहाराणी साहेबांची खास वस्त्रें तयार करण्याची मला भगवान् श्रीकृष्णाची आज्ञा झाली आहे. यज्ञांत श्रीकृष्णानीं आहेराला दिलेला शालू माझ्याच हातचा आहे. आपल्याला कांहीं कापड लागलें तर मला आज्ञा व्हावी. आपल्या पसंतीप्रमाणें माल तयार करून देईन. त्या गांधारच्या कुजक्या दिखाऊ मालावर जाऊं नका महाराज.

शकुनीः—गांधारच्या मालाची नालस्ती करणारी तुझी जीभ छाटून टाकली पाहिजे. आणि हीं ओबड धोबड भरड कापडें—हा गलिच्छ माल चोरून घरोघर लोकांच्या गळ्यांत बांधतोस ! तुला शरम नाही वाटत !

कोष्टीः—निढळाच्या घामानें तयार केलेल्या मालाची विक्री करायला शरम कां वाटेल ? आणि दुसऱ्याच्या घरांत शिरून एवढा शिरजोरपणा करणारे तुम्ही कोण ? तुम्हाला काय करायचें असेल तें करा. फार झालें तर त्या शकुनीला सांगाल. भगवान् श्रीकृष्णाच्या कृपेनें आम्हीं आतां कोणालाच भीत नाहीं. कोण शकुनी येतो तो येऊं दे.

शकुनी:—मीच तो शकुनी, आणि मीच तुला हुकूम करतो की आतांच्या आतां येथून चालता हो. आणि हुकूमाविरुद्ध हे कपडे विकण्याचा तू अपराध केला आहेस म्हणून हे तुझे कपडे मी जप्त केले आहेत.

कोष्टी:—अहो महाराज, तुम्ही शकुनी असा की कोणी असा, पण आतां ही अरेरावी विसरा. राजसूय यज्ञाचें सूप आज वाजलें. आतां तुमच्या अधिकाराला कोण जुमानतो ?

शकुनी:—कोण जुमानतो ? हें घे बक्षीस तुझ्या उमटपणाचें.

(त्याला मारतो व कपडे लाथाडतो. कृष्ण येतात.)

कृष्ण:—माझ्याकडे आलेल्या मनुष्याला कोण मारहाण करतो आहे ? काय हें धाडस ? कोण शकुनी मामा ? आणि त्या विचाऱ्याच्या कां राशीला लागला ? हीं तुम्हीं उधळलेलीं वस्त्रें कोणाकरितां आहेत याची कल्पना आहे कां तुम्हांला ? आणि हा कोण माझ्या आसनावर बसला आहे ? कोण, दुर्योधन ? मला कल्पना नाही तुम्ही या वेळीं भेटायला याल !

शकुनी:—कृष्णा, आम्हीं आलों ते तुला सुखासुखी भेटायला आलों नाहीं, तर तुझा जाव घेण्याकरितां आलों आहोंत. पहिली गोष्ट ही की, शिशुपालाचा तू वध केलास तो अन्यायानें, कपटानें आणि अधर्मानें केलास. दुसरी गोष्ट, पांडवांनीं अंधभक्तीनें व पक्षपातानें अग्रपूजेचा बहुमान जरी तुला देऊं केला तरी तो स्वीकारण्यांत तू आपली योग्यता जाणली नाहीस. व या कृत्यानें तू समस्त नृपतिमंडळाचा उपमर्द केला आहेस. तिसरी गोष्ट, जरासंधासारख्या सम्राटाचा खून कपटानें तूच करविलास व त्यामुळें राजसत्तेचें अस्तित्व जगांतून नाहीसें करण्याचें तुझें धोरण सर्वांना उघड दिसून आलें आहे. या सर्व आरोपांचा जाव देण्यासाठीं तू नृपतिमंडळाच्या स्वाधीन व्हावेंस असा सर्व राजसत्ताभिमानी राजांचा तुला संदेश आहे.

कृष्ण:—आणि मी स्वाधीन नाहीं झालों तर ?

दुर्योधनः—तुला जबरदस्तीनें पकडण्यांत येईल. बाहेर मंडळांतील प्रमुख राजे सशस्त्र तयार आहेत हे ध्यानांत ठेव आणि मग विचारानें काय तें उत्तर दे.

कृष्णः—दुर्योधना, या सकुनीच्या नादानें तूं नादान होऊन अधिकाधिक वहात चालला आहेस. सामान्य शिष्टाचाराचें अतिक्रमण करण्यापर्यंत तुझ्या भाषेची व वागण्याची मजल गेली असेल असें मला वाटलें नव्हतें. तर मग उद्धटाशीं मलाही उद्धटच झालें पाहिजे. दुर्योधना, प्रथम माझ्या आसनावरून खालीं उतर. दुसऱ्याच्या घरां गेलें म्हणजे सन्मानानें पुढें केलेल्या आसनावर बसावें असा शिष्टाचार आहे. घरधऱ्याच्या आसनावर बसूं नये. चल उतर आधीं आणि नंतर तुझें काय म्हणणें असेल तें सांग. उतर खालीं. (तो खालीं उतरतो. कृष्ण त्या आसनावर बसतात.) आतां तुझी पायरी तुला समजली.

दुर्योधनः—कृष्णा कांहीं तरी कुरापत काढून कपटानें माझ्यावर वार करण्याची तुला संधि साधतां येऊं नये म्हणून मी तें आसन सोडलें, नाहीं तर कधींही सोडलें नसतें. पण तुझ्या या आसनाची प्रतिष्ठा आमचें हें नृपतिमंडळ लवकरच संतुष्टांत आणील हें पक्कें समज.

कृष्णः—मत्सरी मूर्खानीं भरलेलें हें तुमचें मंडळ आणि तूं त्यांचा अग्रणी ! हें तुमचें मंडळ जुमानण्याची जबाबदारी माझ्यावर मुळींच नाहीं आणि मी तें जुमानीतही नाहीं. माझा जाव घेण्याचा अधिकार या असल्या शुष्क, सत्ताहीन व बुद्धिहीन मेषपात्रांना कसा पोंचतो ? जरासंधाला मारून, नर-मेघाच्या वेदीवर अजापुत्राप्रमाणें बळी देऊं घातलेल्या शंभर राजांची मृत्युमुखांतून सुटका करून त्यांना राज्योपभोगाकरतां मी स्वतंत्र केलें. असें असतां, राजसत्तेच्या नाशाचा दोष उलट माझ्या मार्थां मारणारे हे तुमचे राजे म्हणजे विचारशून्य नंदी नव्हेत का ? स्वतःचा पक्षपाती कल्याणकर्ता

कोण, ह्याचीसुद्धां सारासार बुद्धि ज्यांना नाही त्यांना जाब देण्याचें मला मुळांच प्रयोजन दिसत नाही. जरासंधासारख्या दुष्टाचा नाश करून, त्याची जुलमी साम्राज्यसत्ता मी उलथून टाकली खरी, तथापि पांडवांच्या हातून राजसूय यज्ञ करून मी एक नवीन न्यायी व सात्विक साम्राज्यसत्ता निर्माण केली आहे, हें ध्यानांत ठेवा.

दुर्योधनः—राज्यसूय यज्ञाचें कर्तृत्व स्वतःकडे घेण्याला तुला खंती वाटायला पाहिजे होती. अग्रपूजेचा मान तपोवृद्ध गुरुजन व वयोवृद्ध वडिलांसमोर स्वतःच, मर्यादा सोडून स्वीकारणें हें तरी योग्य झालें का ? पांडवांचा तूं खेही, हितकर्ता, पक्षपाती म्हणून तुझ्या ठिकाणी त्यांची अंधश्रद्धा असेल. ते तुला कृष्णभगवान्, कृष्णदेव, कृष्ण महात्मा म्हणून संबोधतात तें ठीकच आहे, पण तुझ्यामधलें देवपण आम्हां इतरांना कोठेंच कांहीं दिसून आलें नाही.

कृष्णः—दुर्योधना, तुझे मला हसूं येतें.

दुर्योधनः—माझा प्रश्न हंसण्यावारी नेऊं नकोस. काय तुझे देवपण आहे तें मला पहायचेंच आहे. पक्षपाती पांडवांनीं तुझ्या सभोवतीं नाचून तुला आरती ओवाळली म्हणून कांहीं तुला देवपण प्राप्त होत नाही. मग मीही कां देव नाही ? माझ्या सभोवतीं माझा शब्द झेलणारे माझे भक्त तुझ्या पांडवांपेक्षां संख्येनें आणि बलानें जास्त आहेत, पण ते मला कधीं दुर्योधन भगवान्, दुर्योधन देव म्हणत नाहीत. मग तूंच असा अग्रपूजा स्वीकारून देवपणा मिरविणारा कोण ?

कृष्णः—दुर्योधना, सभोवतीं गोळा झालेल्या श्रद्धालु स्नेहांच्या समूहामुळें प्राप्त झालेलें देवपण खऱ्या कसोटीला टिकत नसतें. निःस्वार्थ व स्वयंप्रकाश या दोन गुणांनीं दिव्यपणा येतो. प्रतिस्पर्ध्याला दिपविणारें आत्मिक तेज म्हणजेच देवपण.

दुर्योधनः--तुझ्याप्रमाणें माझ्यामध्येही तें तेज आहेच. मग तुझ्या माझ्यांत फरक काय ?

कृष्णः--फरक काय ? नाइलाजास्तव मला सांगणें भाग आहे. सांगू काय फरक ? हा इथें देव आहे आणि तो तिथें मनुष्य आहे ! मी या आसनावरून तुला खालीं ये म्हटल्यानंतर तूं जर न घाबरतां, न गोंधळून जातां त्या आसनावर स्थिर राहिला असतास तर तूं देखील देवच होतास. देवपण प्रत्येकाच्या ठिकाणीं आहे पण प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत अश्रद्धेमुळें तें दिव्य तेज प्रकट होत नाही. आणि कदाचित झालें तरी तें स्थिर राहात नाही आणि त्यामुळें त्याचा प्रकाश दुसऱ्यावर पडत नाही. तुझ्यांतील देवपणाचा तुला आत्मविश्वास नाही म्हणून तूं क्षुद्र कीटकाप्रमाणें या दैवी आसनावरून दूर पळालास, हेंच माझे देवपण. पटलें तुला ?

दुर्योधनः--(स्वगत) तें आसन सोडून मीच माझी अप्रतिष्ठा करून घेतली खरी.

कृष्णः--असा खजिल होऊ नकोस. प्रत्येकाप्रमाणें तुझ्या ठिकाणींही देवपण आहे. पण तुझे दैवी तेज स्वार्थाच्या कृष्णमेघानीं आच्छादलें आहे. त्यामुळें त्याचा प्रकाश दुसऱ्यावर पडत नाही. माझ्या ठिकाणीं स्वार्थ नाही त्यामुळें मला कोणाचा पक्षपात करायचा नाही आणि म्हणूनच भाविक लोक माझ्या भोंवतीं गोळा होतात. या स्वार्थी जगाला दैवत मात्र निस्वार्थी असावें अशी अपेक्षा असते, समजलास !

शकुनीः--निःपक्षपाताचा टेंभा मिरविणाऱ्या भगवंतानीं या शालू शेला-रीचा आणि साळ्या कोष्टाचा कैवार घेण्याच्या भानगडींत पडूं नये.

कृष्णः--शकुनीमामा, आपल्या मनांतील मळमळ एकदां बाहेर पडली हें ठीक झालें. वास्तविक या नृपतिमंडळाच्या मूर्खपणांत पुढाकार घेण्याचें चुम्बला कांहींच कारण नव्हतें. पण तुमच्या व्यापारी काव्याच्या आड मी

आलों म्हणून तुम्ही या नादान राजांच्या आड राहून माझ्यावरील सूडांत सामील झालांत आणि माझा अडथळा अशा रीतीने काढून टाकण्याची सल्ला तुम्ही त्यांना दिलीत हे खरे ना ? पण ध्यानांत ठेवा की मला दगा करणे, एक तर तुमच्या कुवतीच्या बाहेर आहे ! दुसरें, मला बंदीत घालून तुमचा कार्यभाग साधणार कसा ? ती आशा आतां सोडून द्या. पांडव एकवेळ तुमच्या भुलवणीला फसतील, पण द्रौपदीला या वस्त्रप्रावरणाच्या बाबतीत माझा उपदेश पुरतेपणीं पटला आहे. द्रौपदी म्हणजे कोणते सामान्य स्त्री समजू नका.

पद २२.

धरि धवल कीर्तिध्वजा । धीमतीः द्रुपदात्मजा ॥ ध्रु० ॥
स्वजन-रचित-पट-अंगिकारी ती । उधळि व्यूह
तव, उद्धरी स्वप्रजा ॥ १ ॥

शकुनीः—राजनीति, व्यापार उदीम, या दोन स्वतंत्र बाबी आहेत. दुर्योधनानें राजमंडळाचा पुरस्कार केला आहे तेव्हां त्याचा मामा या नात्यानें त्याची बाजू सावरून धरणें हें माझे कर्तव्य आहे.

कृष्णः—दुर्योधना, या तुझ्या कुटिलनीतिनिपुण मामाच्या नादीं लागून तूं स्वतःवरच नव्हे तर संपूर्ण कुरुवंशावर संकटपरंपरा ओढवून घेत आहेस. या तुझ्या मामाचें राजचिन्ह म्हणजे द्यूताचा फांसा. आणि व्यापारी काव्यानें मिळविलेली संपत्ति ही याची राजलक्ष्मी. एरवी याच्या गांधार देशांत दगड मातीच्या डोंगराशिवाय यानां दुसरें काय मिळणार ! व्यापार आणि जुगार यांची घातुक सांगड घालून, तुझ्या हस्तिनापुराची ही धुळ-धाण करायला हा तुझा मामा मागे पुढें पहाणार नाही.

(एक दूत प्रवेश करतो.)

कृष्णः—काय आहेरे वर्तमान ? तूं कोठून आलास ?

दूतः—महाराज, मी द्वारकेहून आलों. बातमी फार भयंकर आहे. राक्षसी शाल्वानें द्वारकेला वेढा दिला आहे आणि विमानांतून स्फोटक द्रव्याचा चर्षाव करीत आहे. आपल्यावांचून या अंतराळी अरिष्टाचें निवारण करण्यास कोणीही समर्थ नाही.

कृष्णः—मला हें स्वप्न पडलेंच होतें. बरें, तूं दारुकाला रथ तयार करायला सांग. मी हा आलोंच.

सत्यभामाः--(प्रवेश करते.) द्वारकेवर काय प्रसंग गुदरला आहे हा ?

कृष्णः—तूं आधीं रथांत जाऊन बस- हा मी आलोंच.

(सत्यभामा जाते.)

दुर्योधनः--निघालास कोठें ? द्वारकेचें रक्षण करण्यासाठीं तुला मोकळें सोडण्याइतकें आम्ही दुघखुळे नाहीं आहोंत. बाहेर सर्व प्रमुख राजे सशस्त्र तयार आहेत. तिकडे द्वारकेचा नाश आणि इथें तुझा बंदीवास ! पांडव गंगेवरून परत येण्यापूर्वीच तुझा मागमूस देखील रहाणार नाहीं. कृष्णा, तूं या क्षणापासून नृपतिमंडळाचा बंदिवान् आहेस. तुझ्या कृष्ण कृत्याची आणि वेगडी देवपणाची इथेंच समाप्ति झाली समज. मामा, मघाशीं मला विनाकारण भास झाला, पण याच्या हातीं शस्त्र नाहीं. तुम्ही याला घरा, मी सर्व राजांना आंत बोलावून घेतों.

कृष्णः—हां खबरदार. (शकुनी व दुर्योधन जागच्याजागीं खिळले जातात.) दुर्योधना, तुझी किंवा शकुनीची एक पाऊलही पुढें टाकण्याची आज्ञा नाहीं. पाषाणाच्या पुतळ्याप्रमाणें मी तुम्हा दोघानाहीं स्तंभित करून टाकलें आहे. माझ्या आत्मतेजाचा प्रभाव पुन्हा तुमच्या प्रत्ययाला आला हें फार चांगलें झालें. (एक जाड वस्त्र घेऊन कोष्टी दोघांच्याही तोंडावर टाकतो व त्यांना आवळून टाकतो. दोघांनाही बोलतां येत नाहीं.)

कृष्णः--अरे त्यांना सोडून दे. यांच्या हातून माझें काय होणार आहे ? द्रौपदीसाठीं आणलेलें वस्त्र यांच्या स्पर्शानें कशाला विटाळतोस ?

कोष्टीः--यांच्या हांतून आपलें कांहीं होणार नाही हें मला माहित आहे. पण आमच्या पोटावर पाय आणणाऱ्या या मामाची गळचेपी माझ्या जाड्या भरड्या लकतरानें करण्याचें पुण्य मला आज मिळावें असें माझें हात जोडून मागणें आहे. कृपा करून उभयतां स्वाऱ्यांनीं रथांत जाऊन बसावें आणि द्वारकेच्या वाटेला लागावें. मी यांना नीट पाहून घेतों.

कृष्णः--छेः, अशा अपमानकारक स्थितींत यांना सोडून जाणें योग्य नाही.

कोष्टीः--महाराज, आपण यावेळीं हें काय मनांत आणलें आहे ? यांना सोडलें तर हे आरडाओरड करून बाहेरच्या सगळ्या गिधाडांना आंत घेतील आणि आपल्याला अडवून धरतील. यावेळीं द्वारकेवरील प्रसंगाकडे लक्ष देऊन आपण इकडच्या इकडे मुकाट्यानें रस्ता धरवा. याशिवाय दुसरा इलाज नाही. यांचा अपमान मी कोणापुढेंही बोलणार नाही. मग तरी झालें. पण एक क्षणही वाया घालवूं नये.

कृष्णः--यावेळीं माझ्या पुढील कार्याच्या महत्वाकडे लक्ष देऊन तुझे म्हणणें कवूल करतो. पण मुख्य गोष्ट सांगायची राहिलीच. द्रौपदी महाराणी साहेबांना हीं तुझीं वस्त्रें नेऊन दाखव. आणि त्यांची आज्ञा होईल तसली वस्त्रें त्यांना सतत पुरविण्याची तजवीज कर. ही कामगिरी नीट रीतीनें तुम्हीं सर्वांनीं मिळून तडीला न्यायची आहे हें ध्यानांत ठेवा. आणि तूर्त तुमच्या लोकांना देण्याकरितां हे घे. (अलंकार काढून देतात. कोष्टी पाय धरतो.) तुमचें कल्याण होवो. बरें आम्ही गेल्याबरोबर याना सोडून दे. आणि द्रौपदीला यातले कांहीं एक बोलू नकोस.

(जातात.)

कोष्टीः--आज स्वारीचें मन ठिकाणावर नाही. खास ! यांना सोडून दे म्हणे ! माझें हाडसुद्धां शिल्लक राहावयाचें नाही. आतां आपणही कापडें

नीट बांधून येथून पाय काढावा. हे आणि यांचे साथीदार खुशाल. यांना सोडवू देत. आपण याच बाजूने जाऊन या राजे लोकांना आणखी कांहीं वेळ विश्रांति घ्यायला सांगू या. काय शकुनी महाराज ? आपला निरोप सांगतो बाहेर आणि एक प्रहर माशा मारीत बसा म्हणून—

शकुनीः--(बोवड्या शब्दानें बोलण्याचा यत्न करितो.)

कोष्टीः--(त्याला वेडावीत) माझ्या कपड्यांना लाथाडलेंत. भोगा त्याची फळे. दुर्योधन महाराज, राम राम. (जातो.)

द्रौपदीः--(प्रवेश करते) कृष्णा, कृष्णा, हें काय इथें कोणीच नाही ? मग हा गेला कुठें ? गंगेवरून परत इकडे आला असें समजल्याबरोबर मी द्यूताची हकीगत त्याला कळविण्याकरितां तशीच घाईनें आलें. अगवाई, हें काय दुश्चिन्ह ! भर दिवसां उजेडीं आमच्या राजवाड्यांत भूतें नाचूं लागली कीं काय ? कृष्णाला तर कुणी दुष्टानें बांधून ठेवलें नसेल नां ? छेः माझ्या कृष्णाला कोण बांधू शकणार ? लहानपणीं फक्त यशोदा मातेनें त्याला बांधून घातलें पण तिला विश्वरूपाचें दर्शन घडलें ! यशोदा माता मुक्त झाली मग तिनें कृष्णाला मुक्त केलें. पण हें काय मेलें सोग ! हे मुस्क्या बांधून घातलेले कोण ? खास माझ्या कृष्णाची कांहीं तरी लीला आहे. इतर यादवांबरोबर द्वारकेला न जातां तो परत इकडे आला असें समजलें तेव्हांच मला वाटलें कीं स्वारी कसल्या तरी भानगडींत आहे. त्याचा तर इथें पत्ता नाही. आणि हीं भूतें मात्र त्याच्या महालांत नाचत आहेत. यानां आधीं सोडूं या तरी. काय विचार्यांचे हाल ! पण नको. हें शिशुपालाचें तर भूत नसेल ! हें दोन तोंडाचें भूत दिसतें. त्यालाही कायशीं जन्मतः दोन तोंडे होतीं असें म्हणतात. हें शिशुपालाच्या पिशाचा ! तुझी काय इच्छा आहे ?

शकुनीः--द्रौपदी, मी शकुनी, भूत नव्हे. आम्हाला मोकळें कर म्हणजे सांगतो.

द्रौपदीः--शकुनीमामा ! छेः खोटें ! पण आधी यांना सोडावें.
(सोडते. दुर्योधन, शकुनी खाली मान घालून चालू लागतात.) आतां
काय हंसावें कीं रडावें ?

दुर्योधनः--आतां हंसून घे, पुढें पुष्कळसें रडायचें आहे. चला मामा.
(जातात.)

द्रौपदीः -पण हा प्रकार झाला कसा ? विचारूं तरी कोणाला ! असो,
कांहीं कां असेना. वैऱ्याची झाली तरी अप्रतिष्ठा कोणालाही सांणूं नये, व
त्यांत आनंदही मानूं नये.

आनंद मानी, मूढमनि । लज्जित अरिसी अधिक
लाजवुनी ॥ ध्रु० ॥ हास्य विकट वदनीं दाऊनि जरि ।
शत्रु दुखविला परोपरी । वैरवन्हि भडके तदंतरीं ।
शांत अंति होई रणकंदनि ॥ १ ॥

(जाते.)

अंक दुसरा समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थलः—हस्तिनापूर—द्यूतसभेपुढचा महाल.

(दुःशला व दुःशासन.)

दुःशासनः—ताई, ताई, थांब जरा, तुला मी कुठें कुठें शोधली, प्रथम नेहमींप्रमाणें गेलों तुझ्या महालांत तों तिथें द्रौपदी ! माझ्या ध्यानांतच नाही कीं तुझ्या महालांत तिला तूं मुद्दाम ठंऊन घेतली आहेस. शकुनी मामांचा सल्ला तूं ऐकलास एकूण ! बरें तूं चालली आहेस कोठें ? आत्ता द्यूताला प्रारंभ होईल आणि तूं अजून कपडे वेणीफणी कांहींच केले नाहीस कसे ?

दुःशलाः—द्यूताला प्रारंभ व्हायचा असेल तर मामांना आणि दादांना जाऊन सांग. मला कशाला सांगायला आला आहेस ? मला द्यूताशी घेऊन काय करायचें आहे ?

दुःशासनः—ताई, हें तूं काय म्हणतेस ? तुला नाही द्यूत समारंभ चहायला वसायचें सज्जांत ? सर्व राणीवंशातल्या स्त्रिया येणार आणि तूं नाहीस म्हणजे काय ! द्रौपदीला काय वाटेल !

दुःशलाः—मी आणखी काय करावें असें तुमचें म्हणणें आहे तें तरी कळूं द्या एकदां. द्रौपदीला राहण्याकरितां स्वतःचा सोन्यासारखा महाल मोकळा करून दे म्हणून मामांनीं सांगितलें द्या, मोकळा करून दिला आणि मी आपली वाड्यांतून हिंडतेंच आहे. द्रौपदी महाराणी साहेबाची बरदास्त ठेवा—त्यांच्यापुढें माझे सगळे वेणीफणीचें साहित्य, कपडे-लत्ते, नोकर चाकर होतें नव्हतें तें हजर केले. त्यांचें आदरातिथ्य करा—

बरे आहे-तुम्ही पांडवांची आरती वोवाळलीत, मी इंद्रप्रस्थाच्या राणी-साहेबांसभोवती आरती घेऊन नाचत राहलें आणि काय करूं मी !

दुःशासनः-ताई, मामानीं द्रौपदीला मुद्दाम तुझ्या महालांत ठेऊन घेतली यांत कांहीं तरी मामांचें घोरण असेल. तुला इतकें वाईट कां वाटतें !

दुःशलाः-दुःशासना, तूं इतका निलाजरा असशील असें मला वाटलें नव्हतें. अरे, सगळ्या भावांत लहानपणापासून माझा कैवार घेणारा तूं आणि माझ्या आहेराचा अन्हेर करून जिनें माझी अप्रतिष्ठेनें धिंड काढली त्या माझ्या वैरिणीला माझ्याच महालांत माझ्या उरावर आणून ठेवलीत ? तुला यांत माझी कांहींच मानहानि वाटत नाही ? ती अवदसा येथें आल्यापासून माझ्या डोळ्याला डोळा नाही कीं पोटांत पोट-भर अन्न नाही. आज दोन दिवस झाले.

दुःशलाः-ताई, क्षमा कर. माझें लक्ष या गोष्टीकडे गेलें नाही खरं पण आतां मला सांग, झालेल्या चुकीची दुरुस्ती तूं सांगशील त्याप्रमाणें करायला मी एका पायावर तयार आहे. हा दुःशासन पूर्वीप्रमाणें तुझा पूर्ण पाठिराखा आहे कीं नाही याची प्रचीती तूं पाहिजे त्या रीतीनें पहा. मामा आणि दादा तुला भेटायला म्हणून तुझ्या महालाकडे निघाले आहेत. त्यांना मी स्पष्ट सांगून टाकतो.

दुःशलाः-दुर्योधनराजे पांडवांच्या सरबराईत आणि द्यूत सभेच्या रंगांत गुंग आहेत ! स्वतःच्या अपमानाची भरपाई करून घेण्याकरितां मात्र मामांच्या मदतीनें हे द्यूताचें अटोकाट कारस्थान उभारलें, पण तुमच्या लाडक्या बहिणीची, शंभर कौरवांच्या एकुलत्या एक बहिणीची, वैरिणीनें केलेली विटंबना डोळ्यांवर कातडें ओढून तुम्हीं स्वस्थ पहात बसलांत ! दुर्योधन तेवढा मामाचा भाचा, मी त्याची जशी कांहीं कोणीच नव्हे.

शकुनीः—(प्रवेश करून) कोण म्हणतो कोणी नव्हे म्हणून ? अग वेडे, दुर्योधन माझा एक शतांश भाचा आहे पण तू माझी संबंध एकएकांश भाची आहेस.

दुःशलाः—मामा, माझं मेलं राहूंच्या. पण द्रौपदीनें तुमच्या आहेराचा शालू लाथाडून तुमच्या गांधारची--तुमची--अशी अप्रतिष्ठा केली त्याचें तुम्हाला कांहींच वाटूं नये आणि उलट तिला माझ्या महालांत ठेऊन माझ्या डोकीवर नाचवतां !

शकुनीः—दुःशिले, तुझा मामा तुला वाटतो तितका भोळा नाही, पण तो तुम्हां बायकां इतका उतावळाही नाही. बरें, तुला सांगितलेल्या गोष्टीं पैकीं काय काय साधलं तें सांग प्रथम.

दुःशलाः—कांहीं साधलें नाही. सोन्यासारखा माझा महाल राहायला दिला, माझे सगळें शृंगाराचें साहित्य पुढें केलें, नटण्यासवरण्यांत तरबेज असलेल्या माझ्या दासी हजर केल्या, गांधारचे मी मोठ्या हौसेनें मागविलेले नवे कोरे शालू राणीसाहेब नेसतील म्हणून पुढें पुढें नाचवले पण कांहीं उपयोग झाला नाही या दोन दिवसांत. कडू कारलें, तुपांत तळलें, साखरेंत घोळलें तरी कडू तें मेलं कडू; तिचीं आपलीं तीं भरड लुगडीं कांहीं सुटत नाहीत; आणि काय तो कुरा ! म्हणे माझ्या कृष्णाच्या साडी-चोळीखेरीज दुसरें कांहीं नेसत नाही. बरं आहे, माझे सगळे शालू तेथून पाठवून दिले परत. पाहून घेईन म्हणावं.

शकुनीः—तू तरी खुळीच आहेस. तुझे शालू तुझ्याकडे परत आले त्या बरोबर तिचेही सगळे कपडे तुझ्याकडे यायला काय हरकत होती ?

दुःशलाः—त्याचीही मी तजवीज केली आहे, माझ्या दासीकडून ! पाहूंच्या साधतें का. तुम्हीं मला अशी समजू नका. मी तुमचीच भांची आहे.

शकुनीः—शाबास ! याला म्हणावं डोकं ! द्रौपदीचे सर्वच कपडे नाहीसे केले म्हणजे मग ती आपोआप तू पुढें केलेलें वस्त्र नेसायला कबूल होईल.

दुःशासनः—पण इतका द्राविडी प्राणायाम पाहिजे कशाला ? द्रौपदी आतां आपल्या हातांत सांपडली आहे. तिच्या केसाची झाडणी करून ताईच्या पायावरची धूळ आतां झाडायला लावतो. एक घाव आणि दोन तुकडे.

दुःशलाः—इतकें कांहीं नको करायला. माझ्या पायावर आधीं धूळच नसते. दुसरें कांहीं नाही, तिनें लाथाडून दिलेला शालू त्या माझ्या वैरिणीला नेसवीन तरच मी नांवाची दुःशला. म्हणे तो शालू नेसणें आणि नागवें राहणें सारखेंच.

दुःशासनः—होय कां ? तर मग तिनें तोच शालू नेसला पाहिजे नाही तर—

दुर्योधनः—(प्रवेश करून.) नागवें राहलें पाहिजे.

शकुनीः—अरे, तुम्ही काय तोंड सोडलें आहे हें ! जिभेला कांहीं हाड आहे कीं नाही ? भलत्या गोष्टी स्वतःच्या भावजयीबद्दल बोलूं नयेत.

दुर्योधनः—कोण कुणाची भावजय, आणि कोण कोणाचे भाऊ ! कौरव-पांडवांचें भावाचें नातें कुरुभंगापासून पार तुटलें; आणि राजसूय यज्ञापासून तर उभतांमध्ये भाऊवंदकीचा पुरा दावा सुरू झाला आहे. पांडव आमचे वैरी आणि पांचाली आमची वैरिण हेंच नातें यापुढें आजन्म राहणार, म्हणून मी पुन्हा म्हणतो कीं द्रौपदीला नागवी करणें आणि एखाद्या बाजारबसवीला नागवून चव्हाट्यावर आणणें आम्हाला सारखेंच आहे. मयसभेंतील तिचे मर्मभेदक शब्द आणि त्यावर त्या कृष्णाच्या महालांत—

शकुनीः—अरे जाऊं दे रे. काय उगीच उखाळ्या पाखाळ्या—

दुःशलाः—कृष्णाच्या येथें धाणखी काय झालें ?

शकुनीः—कांहीं नाहींग. आमच्या हुक्माशिवाय एक कोष्टी आला होता कपडे बिकायला कृष्णाकडे, त्याला आम्हीं हांकून दिला, इतक्यांत कृष्ण पळून गेला त्या गडबडींत—

दुर्योधनः--तो पळून गेला म्हणून बचावला, नाही तर त्याच्या मुसक्या बांधायला काय वेळ होता ? कांहीं हरकत नाही. पांडव तर सांपडले आहेत यावेळीं आमच्या हातांत. मामा, पाहू आज तुमची करामत—

शकुनीः--चला वेळ झालीच. (जातांना हळूच) अरे, भलतेंच बोलून जाणार होतास बाबा; मान सांगावा जनांत आणि अपमान सांगावा मनांत. (शकुनी व दुर्योधन जातात.)

दुःशासनः--ताई मी जातो. तू आतां तयारीला लाग. दादानें मनावर घेतल्यावर तुझ्या मनाप्रमाणें व्हावला किती वेळ लागणार ? (जातो.)

दुःशलाः--माझी युक्ती जर साधली तर मला मामाही नको आणि दादाहि नको.

दासीः--(तोंडावर पदर घेऊन व डोकीवर कापडाचा गट्टा घेऊन येते. आवाज बदलून) जरा वाटेतून दूर व्हायला येत नाही ? दिसत नाही का माझ्या डोक्यावर एवढें ओझें आहे तें.

दुःशला--काय मस्तवाल आहे सटवी. कोण ग तू आणि इकडे कुठें चाललीस ?

दासीः--कोण म्हणजे ? मी पांडवांची परटीण आहे. द्रौपदीमहाराणी. साहेबाचें धुणें नेतें आहे. दिसत नाही कां ? आम्हाला कां कुणाची बंदी आहे कां कुठें जायची. तू इथली कौरवांची परटीण आहेस वाटतें, म्हणून एवढी कुठ्यासारखी माझ्या अंगावर गुरगुरतेस !

दुःशलाः--थांब तुला सांगतें अं कोण आहे मी. अवदसा कुठली. मला--या दुःशलेला, शंभर कौरवांच्या एकुलत्या एक लाडक्या बहिणीला परटीण म्हणतेस ? थांब, तुशी गाढवावरून धिंडच काढतें. हें पांडवांचें प्रस्थ आमच्या इथें फारच माजलें आहे. कोण आहे रे तिकडे--अरे—

दासीः--हां, हां, ताईसाहेब, ओरडूं नका. (बुरखा दूर करते) सगळें बिघडून टाकाल. हें पहा, द्रौपदी महाराणी साहेबांचे सगळे कपडे गोळा

करून आणले आहेत. नेसलेल्या लुगड्यावांचून त्यांच्या बरोबरीचा असा एक कपडा शिल्लक ठेवला नाही. या मला आतां शाबासकी ?

दुःशलाः—शाबासकी ? तुझी पाठ आधीं फोडून काढतें चांगली. मला परटीण म्हणतेस ?

दासीः—बाईसाहेब, आतां माझ्या अंगाला हात लावलात कीं आरडा-ओरड करून हें सगळें भांडें बाहेर फोडीन. या वेळेला मी तुमची कामगिरी अशी केली आहे कीं, मी बोलें तें मुकाट्यानें ऐकलेंच पाहिजे. आणि रागाऊं नका त्राईसाहेब, आपला अवतार जर आरशांत पहाल तर मी परटीण म्हणून म्हटलें तें कांहीं खोटें नाही. अशा मळक्या कपड्यांनीं आणि विस्कटलेल्या केसांनीं आपल्याला कधीं पाहिलें आहे ? मी कळव-जून असें म्हटलें—

दुःशला—बरें, त्या कपड्याची कोठें तरी कायमची विल्हेवाट लाव आणि लौकर ये.

दासीः—पण मला आज आतां मोकळीक द्यावी.

दुःशलाः—बरें, तूं आज आतां इकडे तोंडच दाखवूं नकोस. आतां मी आहे आणि द्रौपदी आहे. पाहून घेतें. (जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थलः—हस्तिनापूर महाल.

(अर्जुन प्रवेश करतो.)

अर्जुनः—हस्तिनापुरांत आल्यापासून या दोन दिवसांत द्रौपदीची भेट नाही. ही द्यूताची मिरवणूक पाहून तिची वृत्ति पराकाष्ठेची खिन्न झालेली आहे. तशांतून तिला दुःशलेनें आपल्या स्वतःच्या महालांत ठेऊन घेतली आहे हें कांहीं बरें चिन्ह नव्हे. फाजिल अगत्याच्या पोटी दगा असतो.

तिची भेट घेऊन तिच्या मनाचें समाधान करण्याचें साधन मात्र नाहींसं झालें. इतरांच्या अविचारांत मीही सामील झालों असें तिला न वाटो म्हणजे झालें. तिनें सुचविल्याप्रमाणें हा सर्वनाशाचा समारंभ पाहण्यापेक्षां रस्त्यांतून इंद्रप्रस्थाला परतलों असतां तर बरें झालें असतें असें वाटूं लागलें आहे. पण त्यामुळें दादांचें मन कायमचें दुखवलें असतें. असो, येईल त्या प्रसंगाला तोंड देणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे. द्यूताचें नुसतें आमिष दाखवून जर पांडवांमध्ये दुही माजवितां आली तर कौरवांचा कार्यभाग याता-यात न करतांच साधला म्हणायचा. द्यूताचे दुष्परिणाम निदान अनिश्चित तरी आहेत पण आपापसांतील दुहीचे दुष्परिणाम आज मूर्तिमंत डोळ्या-समोर उभे आहेत.

नकुळः—(प्रवेश करून) मधले दादा, अजूनही तूं येथेंच ? अरे चल. द्यूताची वेळ होत आली. दादा, भीमदादा, सहदेव पुढें गेले सुद्धां. मला जरा कपडे करायला वेळ लागला. पहा आतां आम्ही जय्यत तयारी केली आहे. आमचा द्यूत-सभेंतील कार्यक्रम ठरवून सुद्धां टाकला आम्हीं चौघांनीं. खेळण्याचें, पण लावण्याचें, अटी घालण्याचें सर्व धोरण कायम करून टाकलें. आतां कौरवांना म्हणावें या. आमचा कार्यक्रम ठरला. पक्का करून टाकला. ही पहा यादी सुद्धां केली.

अर्जुनः—बरें, काय काय ठरविलें आहे तें सांग तरी पाहूं ?

नकुळः—तुला मुख्य बाबी सांगतां. पणाला काय लावायचें तें मी सुचवायचें. दादांनीं डाव टाकायचा; आणि भीम दादांनीं फांसे टाकण्याचे वेळीं खच्चून जोरानें ओरडायचें कीं डाव आमचा !

अर्जुनः—आणि सहदेवानें काय करायचें, कांहीं नाच गाणें ?

नकुळः—तुला आमचा हा सगळा पोरखेळ वाटतो आहे. सहदेवानें प्रत्येक डाव आम्ही जिंकला कीं त्याची वर्दी जनानखान्यांत द्रौपदीला द्यायची.

अर्जुनः—म्हणजे भीमानें भरसभेंत ओरडायचें, आणि सहदेवानें जनान-
खान्याच्या दरवाज्यापाशीं ओरडायचें ! फार छान. आणि माझ्याकडे कांहीं
काम नाही कां ?

नकुळः—हें पहा मघले दादा, तूं आमची टर करायला पहातो आहेस
पण आमचा हुरूप अशानें मावळायचा नाही.

अर्जुनः—जुगार खेळायचा म्हणजे इतकें निगरगट्ट व्हावेंच लागतें.

नकुळः—यासाठींच आम्हीं तुझ्याकडे कांहीं कामगिरी ठेवली नाही, तूं
नुस्ता आमच्या बाजूला प्रेक्षकाप्रमाणें बसून रहा आज. तूं आजपर्यंत मला
एक कःपदार्थ समजत होतास, पण या द्यूताच्या घोरणांत माझा जय होऊन
मी आज पुढारी झालों आहे. तूं कृष्णाच्या नांवाचा घोष चालविला आहेस,
मीही पण द्यूताचें शिंग फुंकून पुढारी झालों आहे.

अर्जुनः—फुंकायला शिंग दुसरीकडून आणायला नकोत ही एक तुला
मोठी सोय आहे. अहो शिंग फुंकणारे पुढारी, प्रेक्षकासारखें बसायचें मग
तुमच्या बाजूला कशाला ? भीष्म आजोबा, विदूर महाराज यांच्याजवळ
मला बसतां येत नाही कीं काय ?

नकुळः—वाः त्यांची आमची गोष्ट सारखीच कां ? ते कौरवांचे मिंधे
आणि अभिमानी आहेत. आणि आम्हीं कौरवांचा कोंडमारा करायला
जातो आहोंत. असे त्यांना पेंचांत पकडायचे कीं पुन्हा त्यांनीं आमच्या
वाटेला म्हणून जाऊं नये. अगदीं पुरे जेरीला आणायचे. मोठ्या मुत्सद्दी-
गिरीनें मुद्दाम द्यूताला बोलावतात. घ्या म्हणावें. जरा इकडे तिकडे केलें
कीं डाव उधळून जगभर नाचक्री करून सोडणार—

अर्जुनः—कोणाची ? कौरवांची कीं स्वतःची ?

नकुळः—वरें, घोडा मैदान जवळच आहे. पहाशील आतां. चल लवकर.
मी पुढें होतो. दादांना माझ्या वांचून चुकल्या चुकल्या सारखें होईल.

(जातो.)

अर्जुनः—द्यूत खेळून दुर्योधनार्शी सख्य वाढविण्याचें दादांचें धोरण, भीमाचें दांडगाईचें धोरण, या मूर्ख नकुळाचें प्रतिष्ठा मिरविण्याचें धोरण, द्रौपदीची अरिष्टसूचक विषण्ण वृत्ति आणि सन्मार्गदर्शक द्वारकाधीशाचें दूर द्वारकेंत वास्तव्य; या सर्व दुःश्चिन्हांचा दुष्परिणाम पांडवांच्या अधः-पातांत तर होणार नसेल ना ? श्रीकृष्णा, तूं आमचा वाली खरा. पण तूं तरी या वेळीं पांडवांचा पुरस्कार कां करावास ! तुझ्या हितकर उपदेशाची उपेक्षा करून विवेकभ्रष्ट पांडव, उन्मादानें आपण होऊन सर्वनाशाचा मार्ग स्वीकारतात त्याला तूं तरी काय करणार ! भवितव्यता बलौयसी हेंच खरें ! तुझ्या मार्गदर्शित्वामुळें दृढमूल होऊन नुकता वाढीला लागलेला पांडवांचा साम्राज्य वृक्ष जर त्यांच्याच उन्मादाच्या विद्युत्प्रहारानें उन्मूल होऊन पतन पावणार असेल तर त्याला कोण सावरूं शकणार ?

(जातो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थल—हस्तिनापूर. द्यूतसभा.

(धृतराष्ट्र, द्रोण, कर्ण, विदूर इत्यादि कौरव एका बाजूला व पांडव दुसऱ्या बाजूला बसले आहेत.)

दुःशासनः—(शकुनीस) ठरल्याप्रमाणें ताईला तयार राहायला सांगून येतों.

शकुनीः—म्हणजे अजून नाहीं कां सांगितलेंस ?

दुःशासनः—तिला सर्व पढवून ठेवलं आहे. पण ताई आहे साऱ्या मुलखाची चेंगट ! वेणीफणी आणि नटण्यासवरण्यांतच गुंतून बसेल, तोंपर्यंत इथला सर्व कारभार आटपूनही जाईल. मी आतां जाऊन येतों. (जातो.)

दुर्योधनः—श्रीकृष्णामांसा, तुमची सर्व जय्यत तयारी आहे ना ?

शकुनीः—हा पहा तयार आहे. हे जरासंधाचे फांसे या डाव्या हातांत आणि माझ्या सरावाचे फांसे या उजव्या हातांत. यांनीं दगा देण्याचें मनांत आणलंच तर हा डाव्या हातांतला फासा डाव जिंकण्याला समर्थ आहेच. आतां तूं प्रथम द्यूताच्या अटी मी सांगितल्याप्रमाणें ठरवून घे. मुख्य धोरण आपलं म्हणणें सोडायचं नाहीं. सर्वांपुढें बाजू अशी मांडायची कीं प्रतिपक्षानें देखील प्रशंसाच केली पाहिजे.

दुर्योधनः—त्याची तुम्हीं काळजी करूं नका. मतलब कसा साधावा हें मला पूर्ण माहीत आहे.

(भीष्म, विदूर, अर्जुन येतात. पांडव त्यांना भेटतात.)

धृतराष्ट्रः—युधिष्ठिरा, तुम्हा सर्वांचं कुशल आहे ना ? येथें तुमची बर-दास्त नीट ठेवली आहेना ?

विदूरः—द्यूतासारख्या महत्वाच्या प्रसंगानें मुद्दाम त्यांना पाचारण केलें तेव्हां त्यांच्या आदरातिथ्यांत न्यून पडेल कसं ?

शकुनीः—विदूर महाराज, द्यूतासारखें खेळी मेळीचे प्रसंगच प्रेम वृद्धि-गत करायला कारणीभूत होतात.

विदूरः—वैर वृद्धिगत करायला मात्र कारणीभूत होतात खरे.

शकुनीः—वैराची कल्पना आपल्या मनांत असेल. राजा युधिष्ठिर अजात-शत्रु आहे तेव्हां त्यांच्या ठिकाणीं वैराची कल्पना संभवतच नाहीं.

विदूरः—राजा धृतराष्ट्र, मी पुन्हां तुला एकवार कळवल्याची विनंति करतो कीं अजूनही दुर्योधनाला या अधःपाताच्या मार्गापासून परा-वृत्त कर. यांत सर्व कुरुकुलाचें कल्याण आहे. भाऊबंदकीच्या भावनेनें जळ-णाऱ्या भावाभावांमधील द्यूत म्हणजे सर्वनाशाचें मूल हें ध्यानांत आण.

दुर्योधनः—काकासाहेब, आपल्याला माझी कोणती गोष्ट कधीं आवडली आहे ? भावाभावांमधे प्रेम वृद्धिगत करण्याकरितां द्यूतासारखा एखादा

सुयोग जमवून आणला तरी त्यांतही आपल्याला भाऊवंदकी आणि सर्वनाश दिसतो. पांडव आमच्या येथे आले त्याचा आपल्याला विषाद वाटतो, आणि यज्ञांत आम्ही त्यांच्या करतां खपलों तें मात्र आपल्याला खपलें. त्या वेळीं आम्हांला पांडवांपासून दूर राहाण्याचा उपदेश आपण नाही केलांत ?

धृतराष्ट्रः--विदुरा, माझ्या सुयोधनाचें म्हणणें कुठं गैर आहे ?

विदुरः--यज्ञाचा पुण्य मार्ग आणि द्यूताचा दुष्ट मार्ग सारखाच समजण्याच्या विवेकशून्य लोभ्यांना काय उत्तर द्यायचें ? माझं शेवटचें बजावायचें कर्तव्य मी केलें.

भीष्मः--विचाऱ्या विदुराच्या सात्त्विक अंतःकरणाला व्यर्थ यातना होत आहेत. जेथें दोहों वाजूला मतलब साधण्याची बुद्धि आहे तेथें बुद्धिवाद व्यर्थ ठरतो. द्यूताचा उगमच मुळीं बुद्धिभ्रशांत असतो. पांडवांचा व्हास आणि कौरवांचा कुलक्षय पहाण्याचें जर आमच्या नशीबीं असेल तर तें टळणार कसे !

दुर्योधनः--बाबा, वृद्धपणामुळें शरिराबरोबर ज्यांचे विचार दुबळे होतात त्यांच्याशीं व्यर्थ वाटाघाटींत वेळ घालविण्यांत कांहीं अर्थ नाही. क्षात्रधर्माला अनुसरून पांडवांनीं आमचें द्यूताचें आव्हान स्विकारलें आणि केवळ द्यूताकरितां ते इकडे आले. यानंतर आम्ही द्यूताचा विचार रहित करणें म्हणजे त्यांचा अपमान, तुमचा दुर्लौकिक, आणि माझा हिरमोड होणार आहे. द्यूत सुरू करण्याची आपण एकदां आज्ञा द्या म्हणजे विनाकारण वाद वाढायला नको.

धृतराष्ट्रः--सुयोधना, तुझ्या आणि धर्माच्या हौसेचा हिरमोड करण्याची माझी मुळींच इच्छा नाही. तुम्ही दोघेही इच्छा तृप्त होईपर्यंत खेळा असा योग तरी कधी येणार ? मात्र दोन्ही वाजू समान असाव्यात आणि चादाला जागा राहूं नये अशी खबरदारी द्या म्हणजे झालें.

शकुनीः—मी म्हणतो कीं वादाच्या प्रत्येक बाबतीत सिंहासनावरून आपण निर्णय द्यावा म्हणजे कोणाचीच तक्रार राहाणार नाही. कां सुयोधना, तुला हें तत्व मान्य आहे ?

दुर्योधनः—अगदीं मान्य आहे. मात्र धर्मनिंही तें मान्य केलं पाहिजे.

नकुळः—आम्हांला हें तत्व मान्य नाही. तज्ञ लोकांच्या बहुमतानें निर्णय लागावा. भीमदादा, तूं जरा जोरानें सांग.

भीमः--(जोरानें) तज्ञ लोकांच्या बहुमतानें निर्णय लागावा.

धृतराष्ट्रः--न्याय व निर्णय देणें हे सिंहासनाचे निसर्गसिद्ध हक्क आहेत. त्यांत ढवळाढवळ करणें म्हणजे माझी आणि सिंहासनाची अप्रतिष्ठा आहे.

धर्मः--भीमसेना, नकुळा, सिंहासनाचा किंवा वडिलांचा उपमर्द करणें योग्य नव्हे. मला सिंहासनाचा निर्णय मान्य आहे. सुयोधना, आतां खेळायला सुरवात कर.

दुर्योधनः—थोडा धीर धर. द्यूतापूर्वीं मी सर्व सभासदांसमोर द्यूताच्या अटी कायम करतो. धर्मराज द्यूतनिपुण आहे. मला द्यूताची आवड आहे, पण स्वतः मी कच्चा खेळणारा आहे. म्हणून पहिली अट अशी कीं माझ्या ऐवजीं आमचे शकुनी मामा फांसे टाकतील. मात्र पणाला लावण्याच्या वस्तू माझ्या मालकीच्या असणार. म्हणजे वास्तविक हें द्यूत धर्मराज आणि माझ्यामध्येच आहे यांत संशय नाही, फक्त फांसे टाकण्याचें किरकोळ काम माझ्या बदली आमचे मामा शकुनी महाराज करतील. प्रतिस्पर्धी समान सामर्थ्याचे असतील तरच खेळाला रंग येणार.

शकुनीः—बरोबर आहे. तराजूची दोन्ही पारडीं सारखीं असतील तरच नशिवाचा तोल नीट होणार.

नकुळः—दादा, या अटीलाही आक्षेप घ्यायचाच. एक पण लावणार दुसरा डाव टाकणार हें आम्हाला मान्य नाही. भीम दादा, ओरडा तुम्ही.

भीमः—हें आम्हाला मान्य नाही. उद्यां खाण्याची पैज लागली, तर एकाचा हात दुसऱ्याचें तोंड आणि तिसऱ्याचें पोट असें चालेल कां ? नाकबूल !

दुर्योधनः—माझ्या प्रश्नाचें उत्तर युधिष्ठिराकडून मिळालें पाहिजे.

धृतराष्ट्रः—या प्रश्नाची जास्त चर्चा करण्याचें प्रयोजन नाही. या दोन्ही चाजूचें सामर्थ्य लक्षांत घेतां सुयोधनाच्या वाजूनें शकुनीनेंच फांसे टाकणें योग्य आहे असा माझा निर्णय आहे.

दुर्योधनः—यापुढें प्रश्नच मिटला. सिंहासनाची आशा सर्वांनींच मानली पाहिजे.

भीमः—आतां कसें करायचें रे नकुळा ! कां आणखी एकदां ओरडूं.

अर्जुनः—नकुळा, येथून एकदम उठून जायला ही संधी चांगली आहे. सर्वांना सांग उठून चालते व्हायला, म्हणजे डाव उधळण्याचें अपयश तरी नको यायला.

नकुळः—मधले दादा, तुला माहित नाही. शकुनी फांसे टाकणार हें आम्हाला झालें तरी प्रथमच स्वप्न पडलें होतें. यांत नवीन असं काय आहे ? आमचें धोरण कुठेंच चुकलें नाही.

अर्जुनः—हें तुमचें धोरण घसरत कुठपर्यंत जाणार कांहीं कळत नाही.

धर्मः—सुयोधना, तूं शकुनी मामांना तुझ्यातर्फें उभा कर किंवा आणखी कोणाला घेऊन ये. प्रतिस्पर्ध्याला भिणारानें द्यूत खेळूंच नये. आतां खेळाला सुरवात करायला काय हरकत आहे ?

शकुनीः—प्रथम तुमच्या पणाच्या वस्तू जाहिर करा.

धर्मः--हा माझा अमूल्य मौक्तिक हार मी प्रथम पणाला लावतो.

नकुळः--(यादी पाहून) बरोबर आहे. यादीवरहुकूम.

दुर्योधनः--हा माझा मौक्तिकहार. तोडीला तोड. आतां चार सहा आठ इत्यादि समदान पडलें तर माझी जीत आणि तीन काने, पांच, सात, नऊ, अकरा इत्यादि विषम दान पडलें तर धर्मा तुझी जीत.

नकुळः--(यादी पाहून) आमचा यावर आक्षेप आहे. आम्ही म्हणतो समदान पडलें तर आमची हार, आणि विषम दान पडलें तर तुमची हार.

शकुनीः--(स्वतःशीं) काय मूर्ख आहे ! (प्र.) बरें, तुमचें म्हणणें कबूल. नकुळा प्रत्येक गोष्टींत तूं आपलें म्हणणें कबूल करायला लावतो आहेस. (सर्व लोक हंसतात.)

नकुळः--मघले दादा, अशी अडवणूक करून यांना वंठणीला आणलें पाहिजे. सहदेवा, राणीवशांत कळव कीं सुरवातीच्या अटी पांडवांच्या म्हणण्याप्रमाणें ठरल्या; माझ्या विलक्षण चिकाटीमुळे कौरवांना हार खावी लागली. [सहदेव आंत जाऊन ओरडतो.]

अर्जुनः--काय तुझी हुषारी विचारावी ! निराळ्या शब्दांनीं त्यांचेंच म्हणणें कबूल केलेंस !

नकुळः--कसं कां असेना, पण शब्द तर निराळे होतेच ना ? ● जगाचा व्यवहार झाला तरी शब्दानेंच चालतोना ?

शकुनीः--मी आतां सुरवात करतो पहा. छे चार दहा ! अरेरे, वांकडे तेरा, बरें जाऊं दे, पहिला हात भुतांचा !

नकुळः--सहदेवा वर्दी दे. पहिला डाव पांडवांचा ! शकुनी मामांची कंवर खचली ! बहारीची सुरवात. [सहदेव आंत ओरडतो.]

धर्मः--सुयोधना, तो हार आण इकडे. आणि पुढच्या पणाच्या वस्तू आणून ठेव इथें. ओळीनें जिकून घेतों.

दुर्योधनः--हीं रत्नजडित कुंडलें, त्यानंतर हीं बाहुभूषणें, त्यानंतर हीं आयुधें.

धर्मः--ठीक आहे, छे तीन नऊ ! हे पहा नऊ ! आण तीं कुंडलें.

नकुळः--कौरवांचीं कुंडलें जिकलीं ! सहदेवा दे वर्दी (सहदेव आंत ओरडतो.)

धर्मः--तीन कान, हे पहा तीन कान ! आण तीं बाहुभूषणें !

शकुनीः--धर्मा आज तुझे नशीब जोरावर दिसतें ! आणि खेळणाराही पटाईत झाला आहेस.

नकुळः--बाहुभूषणें जिकलीं ! सहदेवा दे वर्दी, शकुनी मामानीं आमच्या पुढें नांगी टाकली. (सहदेव ओरडतो).

धर्मः--पुन्हां घ्या. वाकडे तेरा—अरेरे छे चार दहा.

शकुनीः--आणा फांसे, आणि तुमचा मुक्ताहार.

नकुळः--भीम दादा, हे जरासंधाच्या हाडाचें फांसे बरें कां ? तूं ओरड पाहूं एक विषमदान नऊ, अकरा, तेरा कांहीं तरी.

शकुनीः--सोळा, (फांसे टाकतांना)

भीमः--वाकडे तेरा !

धर्मः--पहा वाकडे तेरा. आणा माझा मुक्ताहार परत. (पुन्हा फांसे टाकतो).

भीमः--सतरा.

धर्मः--हें पहा सतरा आण तुझीं सर्व आयुधें.

नकुळः--कौरवांचीं आयुधें जिकलीं ! कौरव निःशस्त्र झाले ! सहदेवा, दे वर्दी ! द्रौपदीला बजाव कीं माझी मसलत जोराला लागली ! कौरव

आमच्या आतां मुठींत आलेच म्हणून समजा. (सहदेव ओरडतो).
भीम दादा, तूं मात्र असाच ओरडत रहा.

भीमः--(ओरडतो) वाकडे तेरा--पोबारा तेरा--सतरा--एकोणीस—
एकवीस--तेवीस--पंचवीस--वाकडे तेरा--पोबारा तेरा.

दुर्योधनः--थांबा, हा काय प्रकार आहे ? हा भीमसेन असा मध्येच
कां ओरडतो ?

शकुनीः--ही गोष्ट अगदीं अयोग्य व अन्यायाची आहे. हा काय जुगा-
राचा अड्डा आहे कीं, वाटेल त्यांनीं मध्ये तोंड घालावें ? डाव टाकतांना
खेळणाराचें लक्ष द्विधा करणें म्हणजे फसवणूक आहे. त्यामुळेच माझा हात
मघाशी चळला.

नकुळः--जरासंधाच्या हाडाचे कपटी फांसे आणून तुम्हीं आमची
फसवणूक करीत आहांत असें आमचें म्हणणें आहे. हें कपट द्यूत आहे.
नाहीं तर फासे बदलले पाहिजेत.

शकुनीः--तुम्ही वाटेल तें म्हणाल. पण सिंहासनाला तें मान्य झालें
पाहिजेना ?

भीमः--आम्ही तर मग असेच ओरडणार. नऊ, अकरा, तेरा, पंधरा.

दुर्योधनः--तुमच्या सारखा डाव पडत असतांना कपटी फांशाची सबब
पुढें कां आली नाहीं ? हा वृथा आरोप बाबासाहेबांनीं काढून टाकला
पाहिजे.

धृतराष्ट्र --आतां पर्यंतच्या खेळावरून फांशांत कपट असल्याचें दिसून
येत नाहीं. आणि फांसे बदलण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मात्र भीमानें किंवा
कोणीही डावामध्ये बोलूं नये.

भीमः--मध्ये बोलण्याचा आमचा हक्क आहे, नाहीं तर आम्हीं डाव
उधळून टाकूं. आम्हीं डाव उधळण्याकरतांच आलों आहोंत.

नकुळः--हो हो. डाव उधळून टाकूं.

धर्मः--भमिसैना, नकुळा, तुम्ही कोठें आहांत याची तुम्हांला शुद्धि आहे ? असा अमर्यादपणा करणें तुम्हांला शोभत नाहीं. डाव कसा रंगांत आला आहे आणि हें काय ? एक शब्दही पुन्हां उच्चारूं नका.

भीमः--नकुळा, आतां गप वैसे. दादा रागावले बरं का ?

अर्जुनः--झालीं यांचीं. तोंडें बंद. सहदेवा भीमाचें आणि नकुळाचें तोंड बंद झालें म्हणून दे वर्दी.

नकुळः--मुळीच नको. माझ्या सांगण्याप्रमाणेंच त्यानें ओरडण्याचें ठरविलें आहे. वडिलांच्या आज्ञेला मान देण्याचें धोरण आम्ही स्वीकारलें आहे अशी वर्दी दे. (सहदेव ओरडतो.)

शकुनीः--आतां मध्यें कोणी बोलायचें नाहीं. (फांसे टाकतो) अठरा ! हे पहा अठरा ! आमचा कंठा परत. (फांसे टाकतो) सोळा, बाहुभूषणें परत. (डाव टाकतो) चौदा चौकडे-कुंडलें परत. धर्मा, आतां नवीन वस्तू लाव पणाला. माझा हात तापला आहे.

धर्मः--माझे खास स्वारीचे गज, अश्व व रथ मी पणाला लावतां.

शकुनीः--सहा--हे पहा सहा. जिकलें.

धर्मः--तर मग माझीं व माझ्या बंधूंचीं वस्त्राभरणें व अलंकार मी पणाला लावतां.

शकुनीः--सहा दोनी बारा आणि चार सोळा. जिकलें !

विदुरः--राजा, अजून तरी हें द्यूत बंद कर. सोन्याचीं अंडी घालणाऱ्या पक्ष्याचा प्राण घेणाऱ्या लोभी मनुष्याप्रमाणें कपटानें पांडवांची संपत्ति आपलीशी करण्यापेक्षां, प्रेमानेंच पांडवांना आपलेसें करणें अधिक श्रेयस्कर आहे हें ध्यानांत आण.

शकुनीः-पांडव आतां आमचे झाले पहा ! धर्मा, काय पणाला लावणार आतां ?

धर्मः-हा धर्म अशानें कचरणार नाही. माझ्या हातांत एकदां डाव येऊं दे म्हणजे हरलेलें सर्व हां हां म्हणतां परत जिंकून घेतों. या पणाला मी इंद्रप्रस्थाचें सर्व राज्य व सिंहासन लावतां.

दुर्योधन-मामा, जपून खेळा. पण अत्यंत महत्वाचा आहे.

शकुनीः-जय कालिका ! चौदा चौकडे-हे पहा चौदा ! जिंकलें ! पांडवांचें राज्य जिंकलें !! इंद्रप्रस्थाचें राज्य व सिंहासन कौरवांचें झालें. दुर्योधना, जा महाराजांकडून पाठ थोपटून घे, सर्व वडिल माणसांच्या पायावर डोकें ठेव.

अर्जुनः-भीमा, तूं नकुळ्याच्या डोकविर डोकें आपट, सहदेवा पांडवांचीं डोकीं फुटलीं म्हणून वर्दी दे.

नकुळः-मुळीच नको; यापुढें खेळाचा रंग पालटणार नाही म्हणून कशावरून ?

अर्जुनः-तुमचा रंग मात्र सरळ्याप्रमाणें पालटला खरा.

नकुळः-वर्दी घायची झाली तरी ती अखेर निर्णय होईल त्या वेळीं विचारानें द्यावी; उगीच उतावळेपणा करणें शोभत नाही. (सहदेवः वर्दी बंद.)

शकुनीः-चौदा चौकड्यांचें पांडवांचें राज्य या फाशांच्या चौदा चिन्हांवर मी आज झुलवलें.

विदूरः-राजा, पुन्हां सांगतां, हें द्यूत बंद कर. माझा जीव कासावीस होऊं लागला आहे; मला पुढें दुश्चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत.

दुर्योधनः-या कुलद्रोही वृद्धाची वटवट कोणी बंद करा. ज्यांना आमचा उत्कर्ष पहावत नसेल त्यानें खुशाल उठून चालतें व्हावें.

विदुरः--तुमचा उत्कर्ष नव्हे, पण तुमचा अधःपात पाहवत नाही.

दुर्योधनः--पांडवांच्या पक्षपात्यांना पांडवाचा अधःपात पाहवत नसेल. खेळ काय बहारीचा चालला आहे ! कां धर्मा, चेहरा पडलासा ?

शकुनीः--धर्मा, तुझ्या हातीं डाव येत नाही म्हणून तूं खिन्न झाला आहेस. मी होऊन तुला दोन डाव देतो, दोन हात टाक आणि पहा नशिवाची परीक्षा.

धर्मः--पण डाव तुमचा असतांना मी फांसे हातांत घेऊन तुमच्याकडून उपकार करून घेऊं कीं काय ?

शकुनीः--यांत उपकाराचा प्रश्न नाही. तूं पणाला कांहीं तरी वस्तू लाव म्हणजे झालें. पण लावल्याशिवाय फांसे टाकून हरलेलें परत घेण्याचा आम्हीं तुला थोडीच संधि देत आहोंत. फक्त प्रश्न एवढाच कीं पणाला आतां तूं काय लावणार ?

दुर्योधनः--हो. कारण तुमचं सर्व राज्य व दौलत तर आम्हीं जिंकून घेतलीच. तुमच्या सिंहासनापासून तों थेट सुतळीच्या तोड्यापर्यंत प्रत्येक वस्तूवर आतां आमची सत्ता आहे.

शकुनीः--असा विकट प्रसंग आला आहे खरा. तुझ्या सत्तेचे असे आतां तुझे चार भाऊ आहेत, त्यांना पाहिजे तर पणाला लाव.

धर्मः--माझ्या हातांत फांसे आल्यावर मी माझा प्राण देखील पणाला लावायला कमी करणार नाही.

शकुनीः--मग हे घे फांसे. (फांसे देतो)

धर्मः--माझ्या हातांत फांसे आले ! आतां काय पर्वा ? प्रत्येक वस्तू परत जिंकून घेतों पहा !

शकुनीः--प्रथम तुझा पण काय तो बोल.

धर्मः—हा पहा माझा पण. माझ्या प्राणापेक्षांही प्रिय माझे भ्राते भीम, अर्जुन, नकुळ, सहदेव यांना मी पणाला लावतो.

भीष्मः—या धर्माची बुद्धि द्यूतमदाने भ्रष्ट झाली. आतां याला तारण्याला प्रत्यक्ष परमेश्वरही असमर्थ आहे.

धर्मः—जय शंकर-वांकडे तेरा (डाव टाकतो.)

शकुनीः—हे पहा अठरा—डाव आमचा ! भीम, अर्जुन, नकुळ, सहदेव या चौघांनाही जिंकले ! !

दुर्योधनः—भीमा, असा बाजूला उभा राहा. तुला मी जिंकला. डाव उधळणारा तूच कां ? असा बाजूला हो. नकुळा, जीभ फार वळवळत होती नाही कां ? धर्मा, आज नशीबाने तुला फारच दगा दिला !

धर्मः—एका डावांत नशीबाची परीक्षा पुरी होत नसते.

शकुनीः—धर्मा, स्वतःला वगळून चार भावांना मात्र पणाला लावल्याचे तुला दुःख होत असेल ! आतां अखेरचे दोन डाव खेळू. एक तू व एक मी.

धर्मः—अशा उदार अटीवर कोण खेळायला तयार होणार नाही ! मी स्वतःला पणाला लावून घेतो, आणि मीच हा डाव टाकतो.

शकुनीः—ठीक आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणे होऊं दे. स्वतः फांसे टाकून प्रत्यक्ष तुला जिंकण्याची माझी उमेद होती. कांहीं हरकत नाही.

धर्मः—माझी पुण्याई अद्यापि संपलेली नाही. मला जिंकायला फार तप-श्रिया पाहिजे.

भीष्मः—तुझी पुण्याई द्यूतमदाखाली दडपून गेली आहे.

धर्मः—(फांसे टाकतो) हे पहा सत्रा.

शकुनीः—दहा आणि चार चौदा. समदान—डाव पुन्हां आमचाच ! धर्मा, तुलाही जिंकून घेतला ! !

दुर्योधनः—धर्मराज, तुम्हां सर्व पांडवांना या कौरवेश्वराने जिंकले !

धृतराष्ट्रः—काय पांडवांचें राज्य आणि पांडव स्वतः जिंकले गेले ! शाबास शकुनी.

शकुनीः—(स्वतःशीं) शाबास जरासंधा ! धर्मा, आण ते फांसे. आतां माझा डाव ! आणि या अखेरच्या पणाला कोणाला बळी देणार बोल ? नाहीं म्हणायला फक्त पांचाली एक तुझ्या सत्तेची शिल्लक राहिली आहे, तिला पणाला लाव ! आतां माघार घेऊं देणार नाहीं तुला.

धर्मः—पांडवांचें फिरलेलें प्राक्तन पांचालीच्या पुण्याईनें परत फिरणार नाहीं कशावरून ?

अर्जुनः—दादा, वडिलांना उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही. पण अशा प्रसंगीं बोलल्यावांचून राहावत नाहीं. जुव्याच्या आखाड्यांत नरकांतील किड्याप्रमाणें बुजबुजणारे अट्टल जुगारीसुद्धां आपल्या बायकापोरींना पणाला लावण्याचें पातक करीत नाहींत. दादा, कृपा करा आणि हें द्यूत इथेंच संपवा.

भीमः—हा जुवा खेळण्यासाठीं वळवळणारा हात मोडून जाळून टाकतों.

अर्जुनः—हां. भीमा असला अविचार करूं नकोस. तुमचाच मूर्खपणा तुम्हांला भोंवतो आहे.

धर्मः—अर्जुना, तुझे वाग्वाण माझ्या मर्मस्थानीं जाऊन भिनत असले, तेरी आतां माझ्या रक्तांत उसळलेला द्यूताचा उन्माद शांत होणें शक्य नाहीं. माझ्या सत्तेची प्रत्येक वस्तू हरल्यावांचून माझी लालसा पुरी होणार नाहीं. खऱ्या द्यूतकाराचा आत्यंतिक आनंद सर्वनाशानंतर हताश होण्यांतच असतो. पुढें येणाऱ्या प्रत्येक पदार्थाचा नाश केल्यानंतरच अग्नि शांत होत असतो. तुम्हीं या वेळीं मला कसलाच उपदेश करूं नका.

शकुनीः—धर्मा, उदारपणानें दोन डाव मीं तुला दिले. ठरल्याप्रमाणें हा शेवटचा डाव मी खेळणार. तुला कठीण वाटत असेल तर वचनांतून मी तुला मुक्त करतों.

धर्मः—मुक्त काय म्हणून ? हा धर्म शब्दाबाहेर जाणार नाही पक्कं समजा. ही पहा, पांडवांच्या पंचप्राणाची अधिष्ठात्री देवता प्रिय पत्नी पांचाली या अखेरच्या पणाला मी लावली. पांचालीची पुण्याई पांडवांचे प्राक्तन परत फिरवो !

सर्व सभासदः—अधर्म ! अन्याय ! धिःकार ! ! धिःकार ! ! !

दुर्योधनः—धर्माधर्माचा आणि न्यायान्यायाचा खल करण्याची जागा म्हणजे द्यूतसभा नव्हे. पाहावत नसेल त्यांनी मुकाट्याने ऊठून जावे. मामा, टाका फासे. अखेर साधली पाहिजे ! पणाला पांचाली आहे !

शकुनीः—दुनियेंतील द्यूतकाराची पुण्याई माझ्या फाशांत एकवटून प्रवेश करो. जय शंकर (फासे टाकतो) पांच, तीन, आठ ! डाव माझा ! ! पांचाली जिंकली !

दुर्योधनः—डाव आमचा ! पांडवांची पांचाली जिंकली ! द्रौपदी कौरवांची दासी झाली ! मामा, सर्वत्र आनंदी आनंद करायला सांगा. पांडव हरले ! पांचाली जिंकली ! कुठे आहे पांचाली ? कोण आहे—दुःशासन, ताईला सांग पांचालीला घेऊन ये या सभेंत. जा आर्धी. पाहतोस काय ?

भीष्मः—थांब दुःशासना; सुयोधना, झाला इतका प्रकार पुरे झाला. मदोन्मत्त होऊन अधिक अविचार करूं नकोस.

दुर्योधनः—जिंकलेल्या बटकीच्या कामांत कसला आला आहे विचार आणि अविचार ? मी पांडवांना द्यूतांत जिंकलें आहे ! पांचालीला पणांत जिंकलें आहे ! पांडव माझे गुलाम झाले आहेत ! द्रौपदी माझी दासी झाली आहे ! माझी सत्ता पांडवावर, पांचालीवर, इंद्रप्रस्थाच्या सिंहासनावर पूर्णपणे स्थापित झाली आहे ! ! द्रौपदीला या सभेंत खेंचून आणणार. पाहतोस काय ? दुःशासना, बऱ्या बोलानें ती बटकी आली तर

दुर्योधनः—जिंकली ! पांचाली जिंकली !!

[पृ. ११०]

Ramkrishna P Press.

Photo by B. B. Mayekar.

ठीक, नाहीं तर असेल तशी खेंचून घेऊन ये. तोंपर्यंत या आमच्या गुला-
मांचीं सर्व राजचिन्हें काढून घ्या.

विदूरः—शिव, शिव ! हा प्रसंग माझ्यानें पाहावत नाहीं. (विदूर
मूर्च्छित पडतो.) पडदा पडतो.

प्रवेश ४ था.

स्थळः—हस्तिनापुरांतील कौरवांच्या वाड्यांतील मागील चौक.

द्रौपदीः—(प्रवेश करून) काय करावें ? कुठेंही गेलें तरी मनाची हुरहुर
कांहीं कमी होत नाहीं. इंद्रप्रस्थाहून निघाल्यापासून द्यूताचा काळ जसजसा
जवळ येत चालला तसतशी अनर्थसूचक अशुभ चिन्हें शरीराला ज्यास्तच
जोरानें जाणीव देऊं लागली आहेत. ही माझ्या उजव्या डोळ्याची पापणी
रस्त्यानें केव्हां केव्हां बारीक लवत होती ती आतां सारखी भेसूर नाच घालूं
लागली आहे. या वेळीं तर माझ्या सर्वांगावर रोमांच उद्भवून अंतःकर-
णाची धडधड कानावर आदळू लागली आहे. दुर्दिनांचें द्योतक म्हणजे
दर्यावरील तुफान, लाटांचा थयथयाट.

पद.

वैरि भुजंग विषारी । सुरारी कोण तुजविण सांग
निवारी ॥ ध्रु० ॥ द्युतपाश पसरी दुर्योधन । त्यांत
पडति पांडव अविचारी ॥ निघ मार्ग जरि नृप आक्र-
मिती । प्रजा सकलही तो स्वीकारी, अंध विचारी ॥ १ ॥

द्रौ० दासीः—(प्रवेश करून) स्वारीला मी किती शोधलें. द्यूत सुरू
होऊन किती तरी वेळ झाला ! राणीवशांत आपण नाहीं तेव्हां सर्व

स्त्रियांनीं मला विचारून पुरेपुरेसें केले. माझ्या चुकीमुळे आज आपल्याला त्रास झाला. मला क्षमा करावी. माझी बुद्धि त्या वेळीं कशी नाहीशी झाली ?

द्रौपदी:-काय झालें सांग. भिऊं नकोस.

दासी:-आपल्याला आजच्या समारंभाकरितां म्हणून चांगलासा शाल काढायला गेलें, तां आपल्या सर्वत कपड्यांचा कुठें पत्ता नाही. चोहोकडे शोधलें. दुःशला राणीसाहेबांच्या दासीचाही कोठें ठिकाण नाही तिला विचारून पाहावें तां. आतां आपल्याला नेसायला काय देऊं ? एक सुद्धां वस्त्र शिल्लक ठेवलेलें नाही. माझ्याकडून मोठी चूक झाली.

द्रौपदी:-बरें झालें. माझ्या नेसण्याची नको काळजी करूं. मला तो द्यूत समारंभही पहायचा नाही आणि कपडेही करायचे नाहीत. माझे आतां कांहीं काम नाही. तूं अमळ मौज पाहून ये पाहिजे तर.

दासी:-आपल्याला इथें असें टाकून मला ती मौज पाहून काय करायची ? आपली स्वारी असेल तर त्या समारंभाला शोभा आणि आपल्या सारख्यांना ही शोभा ! नाही तर मरेना कां तो द्यूताचा समारंभ आणि मंडप ! मी येथें जवळपासच रहातें. (जाते.)

द्रौपदी:- (स्वगत) द्यूताचें नांव निघाल्याबरोबर माझे मन पुन्हां वावरल्यासारखें झालें. शेवटीं महाराजांनीं आपला हेका खरा केलाच. द्यूत ! या द्यूताच्या पायीं किती एक कुटुंबे अनाथ झालीं, किती एकांचीं बापुडीं बायका पोरें देशोधडीला लागलीं ! द्यूताचें यश कधीं कोणाला लाभलें आहे ? एकामेकाशीं प्रतिष्ठेमध्ये स्पर्धा करणारी असंख्यात तेजस्वी घराणीं द्यूतामुळे मातीमोल झालीं. प्रत्यहीं डोळ्यासमोर घडून येणाऱ्या या अनर्थपरंपरेनें देखील आमच्या पुरुषांचे डोळे अजून उघडत नाहीत. या दुर्दैवाला बायकांनीं काय म्हणावें ? पुरुषांनीं अविचार करावेत आणि परिणामी आपत्ति स्त्रियांनीं भोगावी ! स्त्रीला देवीचा बहुमान देणाऱ्या पुरुषांनीं स्वतःच्या गृहेद्वारे

बरोबर बाजूला बसवून द्यूताचा पुरस्कार करावा, यापेक्षां पुरुषांचें विपरीत आचरण तें काय असणार ? प्रजाहितदक्ष म्हणून प्रतिष्ठा मिरविणाऱ्या राजांनीं या दुर्व्यसनाला प्रोत्साहन देऊन विचान्या अंध जनतेला दारुण आपत्तीमध्ये लोटण्याचें पातक शिरावर घ्यावें ! याचा जाब हे आमचे राजे कुठें देतील ! दुर्व्यसनाला राजाश्रय ! मग आमचीं राजसिंहासनें रसातळाला गेलीं तर त्यांत नवल काय ?

दुःशलाः—(प्रवेश करून) इथें आहां कां आपण वहिनी साहेब ! द्यूत पहायचें सोडून इथें काय एकट्याच येऊन बसलांत त्या ! अशानें कांहीं नशिबीं असेल तें टळत नाहीं.

द्रौपदीः—वन्सं, नशीब कसलें आणि तें टाळायचें तें काय ? माझीं बरोबरचीं आणलेलीं सगळीं वस्त्रें कुठें नाहींशीं झालीं म्हणून माझी दासी सांगूं लागली, असल्या वस्त्रानिशीं सर्व राजस्त्रियांत येणें बरें वाटेना, म्हणून आपली येथें येऊन बसलें. तुमच्याही दासीचा कुठें पत्ता नाहीं, विचारावें म्हटलें तर—

दुःशलाः—वहिनी; ही तुझी प्रतिज्ञा तुला जाचेल हो !

द्रौपदीः—जाचणार असेल तर त्या प्रतिज्ञेचें सार्थक झालें असें मी समजतें. सुखासाठीं केलेल्या प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाच नव्हेत. कोणतीही प्रतिज्ञा जाचाच्या कसोटीला टिकली तरच ती आदर्शभूत होऊन जनतेच्या कल्याणाला कारण होते. माझ्या प्रतिज्ञेचें सत्व पहाण्याचा तुमचा बेत असेल तर उलट माझ्यावर तुमचे उपकार आहेत. मी सत्वाला टिकलें तरच त्यांत माझ्या प्रजेचें कल्याण आहे. कारण त्यामुळें इंद्रप्रस्थांतील प्रत्येक स्त्री माझे अनुकरण करून, हजारों दुःखी आणि अनाथ झालेल्या कुटुंबांचा उद्धार करील, असा मला विश्वास आहे. वन्सं, माझी प्रतिज्ञा कसाला लावण्यासाठींच मी आणलेलीं वस्त्रें अशा ऐन जरूरीच्या प्रसंगीं नाहींशीं करण्याचें

कारस्थान तुम्हीं केलें, हें खरें ना ? तुमच्या अंतरंगाची साक्ष तुमचा चेहराच देत आहे. पण माझ्या या एक वस्त्राच्या स्थितीत सुद्धां तुमच्या कसोटीला मी हार जाणार नाहीं; हें पक्कें लक्षांत ठेवा.

दुःशलाः—माझ्या महालांत राहून माझ्यावरच तूं कारस्थानाचा नव्हे चोरीचा आळ घालतेस कां ? तर मग भोग याचें प्रायश्चित. राणीसाहेब, द्यूतांत शकुनीमामानें पांडवांचें सर्व राज्य हिरावून घेतलें आणि सर्व पांडवांना द्यूतांत जिंकून माझ्या दादाचे त्यांना दास केले आहेत ! ही पांडवांची शोभा दाखवायला म्हणून तुम्हाला द्यूत सभेंत नेण्याकरितां मी मुद्दाम आलें बरें राणीसाहेब !

द्रौपदीः—काय ? पांडवांनीं राज्य गमावून स्वतःला द्यूतांत जिंकून घेतलें ! आतां मात्र दुर्दैवाचा कडेलोट झाला ! दुःशला वन्सें, इंद्रप्रस्थाची सम्राज्ञी जोपर्यंत जिवंत आहे तोपर्यंत इंद्रप्रस्थाचें सिंहासन पणाला लावण्याचा कोणालाच हक्क नाही. विवेकशून्य होऊन यानंतर पांडव मला देखील पणाला लावतील तर—

दुःशासनः—(प्रवेश करून) “ पणाला लावतील तर ” कशाला ? तुला पणामध्यें कौरवांनीं केव्हांच जिंकली. आतां इंद्रप्रस्थाची स्वामिनी ही कौरवांची कामिनी झाली आहे. पांडव गुलाम आणि पांचाली बटिक झाली आहे. आणि कौरवेश्वराच्या हुकुमानें तुला बटकीला द्यूतसभेंत नेण्याकरितां मी आलों आहे. मुकाट्यानें चल. नाहीं तर खेंचून घेऊन जाईन. या दुःशासनाशीं गांठ आहे आतां.

द्रौ० दासीः—अगत्राई, हा काय वणवा ! आतां कुणाला तरी बोलावलें पाहिजे. (जाते.)

द्रौपदीः—भाऊजी, तुम्ही कुणापुढें या वल्गना करीत आहांत याचें भान आहे कां तुम्हाला ? द्यूतांत पांडवांनीं सर्वस्व गमावलें म्हणून तुम्हीं आपली-

माणुसकी गमावलीत कीं काय ! प्रत्यक्ष तुमच्या भावजयीला खेंचून नेईन म्हणायला तुमची वाचा धजली तरी कशी ! विजयाचा उन्माद अनावर झाला तरी सामान्य सभ्यता झुगारून देण्यापर्यंत त्याची मजल जाऊं देऊं नये. भाऊजी, तुम्ही येथून चालते व्हा. आणि धृतराष्ट्र व भीष्म मामंजीनां माझा निरोप कळवा कीं, भरसभेंत मला बोलावण्याचें घाडस तुमच्या डोळ्यादेखत सुयोधन भाऊजीनीं करावें याचें आपणांला लांछन आहे. शिवाय माझें वस्त्र भरसभेंत येण्यासारखें नसल्यामुळें मला येतां येत नाहीं.

दुःशासनः-तुझे वस्त्र कसलेंही असो अगर मुळींच नसो; त्याची आम्हांला पर्वा नाही. वटीक ती वटीक आणि राणीचा आव आणून मला उपदेश करते आहे ! बऱ्या बोलानें येतेस कीं केंसाला धरून खेंचूं !

द्रौपदीः-यांना उन्माद वायु झाला कीं काय ? काय ही किळसवाणी आणि भेसूर भाषा !

दुःशलाः-वहिनी, तूं त्याचें बोलणें मनावर घेऊं नकोस. हा पहा मी शालू आणला आहे. हा चांगला नेस आणि मुकाट्यानें चल.

दुःशासनः-नेस तो शालू आणि चल. यज्ञांत आहेराच्या दिवशीं धिःकारून दूर लोटलेला शालू तो हाच ! हाच तुला नेसून द्यूतसभेंत आलें पाहिजे.

द्रौपदीः-हा शालू मी पुन्हां असा लाथाडून देतें. तुमच्या अत्याचाराला बळी पडून स्वतःचें सत्व घालविणारी ही द्रौपदी नव्हे.

दुःशलाः-अवदसे, तर मग भोग आपल्या हडाचीं फळें ! दुःशासना, पहातोस काय ? दंडाला धरून ने फरफटत (दुःशासन पुढें होतो.)

द्रौपदीः-दुष्टा, माझ्या अंगाला स्पर्श करशील तर तुझे हात झडून जातील.

दुःशासनः--माझे हात झडून जाण्यापूर्वी तुझ्या झिंज्या मुळासकट उपटून काढतो. (तिची वेणी धरतो.)

द्रौपदीः--अरे देवा, धांवा धांवा ! पण मी द्रौपदी इथे आरडाओरड तरी कशी करूं ! नीचा, माझे केंस सोड. वन्सें, तुम्हीं तरी याला बाजूला करा.

दुःशलाः--अजून तरी माझे म्हणणें मान्य करू कपाळ करंटे !

दुःशासनः--नेसतेस कीं नाही तो शालू ? वऱ्या बोलानें नेसत असलीस तर ताईच्या अपमानाची भरपाई झाली असें समजून तुझे केंस सोडून देतो. नाही तर अशी ओढून नेतो.

द्रौपदीः--वन्सें, माझा पाहिजे तर प्राण घ्या. पण माझी आशी अप्रतिष्ठा आणि छळ करून नरकाचें साधन करूं नका.

दुःशलाः--प्रथम तूच आपली नरकांतून सुटका करून घे. मी सांगतें तें ऐक. हा शालू नेसून द्यूतसभेंत सरळ जा मुकाट्यानें.

द्रौपदीः--अभागिनी, तू स्वतः स्त्री असून स्त्रियांच्या अर्बूची चाड तू तिळमात्रही बाळगूं नयेस ? या पलीकडे तुझी अधोगति काय व्हायची राहिली आहे ?

जणुं पेटली दिव्य मशाला । त्याज्य वसनिं वेष्टित
निज तनुला । स्नेहशून्य जाली निज शीला ॥ ध्रु० ॥
कुलांगना असुनि कुलटेपरि । सूक्ष्मवसनहव्यास
मनिं धरी । लावि कलंका कुरुवंशाला ॥ १ ॥

दुःशलाः--जीभ लांब करून ज्यास्त बोलूं नकोस. नेस तो शालू.

द्रौपदीः--मीच काय पण माझे प्रेतसुद्धां सजीव होऊन हा मृताचा शृंगार असा धिःकारून दूर लोटील.

दुःशासनः-न्या तोंडाळ बटकीची बडबड बंद केलीच पाहिजे. आतां नाहीच दया. तुला अशी केंसाला धरून फरफटत नेतो.

द्रौपदीः-वन्सें, वन्सें. या अधमाला आवरून धरा. अहो सासूबाई ?

गांधारीः-(डोळ्याला वस्त्र बांधलेली अशी दासीसह प्रवेश करून) कोण ? माझ्या द्रौपदी सूनवाईचा हा शब्द. काय झालें सूनवाई तुला ? तुझी दासी मला घाईघाईनें इथें घेऊन आली तें कशाला ?

दुःशासनः-(तिला सोडून) आई या वेळीं इथें कशाला आली ? ही एक व्यादच झाली.

द्रौपदीः- पतीच्या दुःखांत पूर्णपणें वाटेकरी होण्यासाठीं अंधपतीच्या जोडीला जिनें स्वतःचे डोळे बांधून आनंदानें अंधत्व स्वीकारलें, त्या साध्वीच्या चरणधूलीनें मलाही माझ्या पतीच्या दुःखाचा वाटा घेण्याचें सामर्थ्य येवो. (पाया पडते.)

गांधारीः- मुली, जन्मसावित्री हो. पण मला कशाला बोलावलेंस ? काय झालें तुला ? इथें आणखि दुसरें कोण आहे ?

दुशलाः--आई, कांहीं नाही. द्यूताचा समारंभ पहायला जाण्यापूर्वी तुला नमस्कार करायला वहिनीनीं बोलावलें.

द्रौपदीः--शिव, शिव, वडील माणसांची अशी अमर्यादा करण्याची, परमेश्वरा, मला कल्पनाही देऊं नकोस. नमस्कार करायला मी आपल्याला इथें कशी बोलावीन ? देवाच्या मंदिरांत जाण्याची ज्यांना लाज वाटते, त्यांची देवाला आपल्या मंदिरांत बोलावण्याची रीत असेल.

दुःशासनः--असें खोटें कशाला ? आई, आम्हीं द्यूतांत पांडवांना जिंकलें. या पांचालीला जिंकलें, ही आमची दासी झाली आहे. दादाच्या ह्नुकुमानें मी इला द्यूत समेत अशी ओढून नेतो आहे.

गांधारी:—अरे कुलघातक्यानों, तुम्हीं काय अनर्थ मांडला आहांत ! दुःशासना, इला सोडून दे आणि तोंड काळें कर इथून एकदां. हीं कुलक्षयाचीं चिन्हें चांगलीं नव्हेत.

दुःशासन:—आई, तुला या कामांत समजत नाही आणि तूं मध्ये बोलूं नकोस. हा आमच्या इभ्रतीचा प्रश्न आहे.

द्रौपदी:—सासूबाई, आपण मला या वेळीं आपल्या पायापासून दूर लोटूं नका. (तिचे पाय धरते.)

दुःशासन:—चल उठ बटकीचे पोरी. असा कांगावा करून थोडीच सुटका होणार आहे ? (ओढतो.)

गांधारी:—परमेश्वरा, माझे डोळे कायमचे कां मिटेनास ? (मूर्छित पडते)

द्रौपदी:—सासूबाई, सासूबाई, मला यांच्या हातून सोडवा. मी तुमची करुणा भाकते. अरे देवा, यांना मूर्छा आली. अहो मला सोडा. प्रथम मला त्यांना सावध करूं दे, नंतर मी मुक्ताच्यानें येते.

दुःशासन:—आईला सावध करून पुन्हां तुला सुटण्याचा मार्ग मोकळा करून देऊं होय ? बरें झालें. तूर्त आईकडे लक्ष द्यायला फुरसत नाही.

द्रौपदी:—अहो, त्यांना कोणी तरी पाणी लावून सावध करा.

दुःशासन:—चल, मोठी आली कळवळ्याची. (ओढूं लागतो.)

द्रौपदी:—अग, तूं तरी त्यांना सावध कर. वनसंवर विसंबू नकोस. आधीं पाणी आण.

दुःशासन:—चल—

(ओढीत घेऊन जातो.)

दुःशला:—इथें नाही वठणीला यायचीस तूं. भरसभेंत तुला हा शास्त्र नेसायला लावीन तरच मी शंभर कौरवांची एकुलती एक लाडकी दुःशला ! आई चल. (गांधारीला धरून घेऊन जाते.)

प्रवेश ५ वा.

स्थळः--हस्तिनापूर. द्यूत सभा.

(धृतराष्ट्र, भीष्म इत्यादि सर्व कौरव व एका बाजूस राज्यचिन्हें काढून घेतलेले पांडव.)

दुर्योधनः--असे पुढें आणा आमच्या नवीन दासांना--आमच्या गुलामांना. आतां माझ्या एकचक्री साम्राज्याला शोभा आली. अग्रपूजेच्या अप्रतिष्ठेचा आणि शिशुपालवधाचा सूड आज पुरा झाला.

भीमः--अधमा, एका थपडेसरशीं तुझें थोबाड फोडून टाकतों.

(अंगावर जाऊं लागतो)

धर्मः--भीमसेना, शांत हो.

दुर्योधनः--भीमा, ही घमेंड आतां सोडून दे. यापुढें माझी सेवा करूनच तुम्ही पांडवांनीं पोटें भरलीं पाहिजेत. यज्ञांत पक्वान्नावर यथेच्छ ताव मारून गरगरीत झालेली ही तुझी तुंदिल तनु आतां कौरवांच्या पाकशाळेंत पुरण वाटून आणि वरण घाटून थोडी बारीक झाली पाहिजे. अहो, धनुर्धारी पार्थराज, धनुर्धारी सोडून आतां आपल्याला या कौरवेश्वराची भालदारी करावी लागेल आणि उगीच लुडबुड करणारी ही नकुळ सहदेवाची शामशबल जोडी या सुयोधन सम्राटावर चौऱ्या वारतील, आणि माजी सम्राट् युधिष्ठिर महाराज, माझ्या सिंहासनाच्या छत्रधाराचें काम करून आपलें पूर्वीचें छात्रपद अशा रीतीनें कायम ठेवण्याची मी आपल्याला परवानगी देतों आणि आपला शोक पुरा व्हावा आणि आजच्या माझ्या द्यूत विजयाची स्मृति कायम राहावी म्हणून फावल्या वेळीं द्यूत खेळून माझी करमणूक करण्याची कामगिरी मी आपल्यावर सोंपवितों. प्रतीहार भीमाच्या हातांत पळी झारा, अर्जुनाच्या हातांत भालदाराची छडी, नकुळ

सहदेवाच्या हातांत चौरी आणि युधिष्ठिराच्या हातांत हस्तिदंती फांसे आणून द्या. या क्षणीं यांना आपल्या कामावर रुजूं होऊं द्या.

शकुनीः--धर्मा, नोकरी मात्र तुला मनासारखी मिळाली. तुला कायमची करमणूक होईल. हे घे फांसे.

द्रौपदीः--(आंतून.) धर्मराजांच्या हातीं फांसे देऊं नका.

दुर्योः--फांसे देऊं नका म्हणून कोण म्हणतें ? धर्मा, तूं माझा दास-गुलाम--चाकर. तुझ्या नोकरीचें आयुध तुझ्याजवळ सतत राहिलें पाहिजे. शिपायाला समशेर, कारकुनाला लेखणी आणि द्यूतकाराला फांसा अशीं त्यांच्या सेवेचीं चिन्हे आहेत. शिपायाची समशेर शत्रूचें शरीर रंगविते, कारकुनाची लेखणी स्वतःप्रमाणें दुसऱ्याचें तोंड काळें करते, पण या फांशांनीं स्वतः शुभ्र राहून तुमचीं शरीरे लाल आणि तोंडे काळीं केलीं आहेत. घे ते फांसे मुकाट्यानें. (धर्म फांसे घेतो.)

द्रौपदीः--आमच्या हातांतील फांसा सुटल्याचांचून आमचीं तोंडे उजळ होण्याची आशाच नको.

दुःशासनः--ती आशा आतां या जन्मीं नको. चल हो पुढें. (केंस ओढीत आणतो.)

द्रौपदीः--दुष्टा, माझे केस सोड. अहो भीमसेन महाराज, अहो पार्थराज, दया करा. मला या नीचापासून सोडवा.

दुर्योधनः--भीमसेन महाराजांची आणि पार्थराजांची काय छाती लागली आहे तुला सोडविण्याची ! तुला या सुयोधनाचीच याचना केली पाहिजे. दुःशासना, सोड तिला. राणीसाहेब, हे पहा आपले पतिराज, आपले पंच-प्राण, कौरवांच्या गुलामगिरींत पुरते सांपडले आहेत. त्यांचा आतां आपल्याला काय उपयोग होणार ?

द्रौपदीः--पांडवांनीं आपल्या हातांनीं आपला नाश करून घेतला असेल पण त्यांच्या पत्नीचे असे धिंडवडे काढण्याचा कोणालाही हक्क नाही.

दुर्योधनः--हक्क नाही ? पांडव द्यूतांत हरल्यानंतर त्यांनीं तुला पणाला लावली, पणांत आम्ही तुला जिंकली. तूं आमची बटीक झाली आहेस. बटकीच्या अब्रूची उठाठेव करण्याचें आम्हांला कारण नाही. आमची इच्छा तूं या द्यूतसभेंत यावेंस अशी होती. बऱ्या बोलानें तूं आली नाहीस तर तुला खेंचून आणणें ही आमच्या अधिकाराची--हक्काची बाब आहे.

द्रौपदीः--विजयामुळें उसळलेल्या उन्मादाला पक्षपाती सत्तेचें पाठबळ असलें म्हणजे राक्षसी कृतीलाही हक्काचें स्वरूप येतें.

दुर्योधनः--यांत उन्माद कसला ? दासदासीवर सत्ता चालविण्याचा आम्हाला हरएक प्रकारचा हक्क आहे.

द्रौपदीः--प्रथम धर्मराज स्वतः द्यूतांत हरल्यानंतर मला पणाला लावण्याचा त्यांना कोणता हक्क राहतो ? आणि मग कौरवांना तरी मला दासी समजण्याचा कसा हक्क पोहोंचतो ? अंहो धृतराष्ट्र मामंजी, भीष्म महाराज, निदान आपली न्यायबुद्धि अद्यापि अगंदीच लोपली नाही अशी माझी खात्री आहे. आपण तरी माझा न्याय करा. माझे दुर्दैव कीं पांडवांच्या नादानपणामुळें मला--या इंद्रप्रस्थाच्या अभिषिक्त राज्ञीला--आज न्यायाची याचना कौरव सिंहासनासमोर करावी लागत आहे. कसेंही असो, पण या वेळीं आपण आप्तपक्षपात करून कुरुवंशाच्या सिंहासनाचें पावित्र्य व न्यायनिष्ठा कलंकित करूं नका. सिंहासनाच्या न्यायनिष्ठुरतेमुळें समाजाला स्थैर्य प्राप्त होतें. स्वकीयांचा पक्षपात जर आपण या वेळीं कराल तर जनतेचा न्यायदेवतेवरील विश्वास पार नष्ट होऊन जाईल. बोला, बोला. (थांबून.) काय या सभामंडपांत न्यायाचा पक्षपाती कोणीच उरला

नाहीं ! तर मग खरोखर, भीष्माच्या रूपानें क्षात्रवृत्ति जगांत जीर्ण झाली आणि धृतराष्ट्राच्या रूपानें न्याय देवता अंध झालो असेंच म्हटलें पाहिजे.

दुर्योधनः—पांचाली, मयसभेंत अंधापित्याचे आनुवंशिक संस्कार मला झाले होते. आज अंधनृपाचे संस्कार या सर्व सभासदाना झाले आहेत. तुझ्या दुर्दशेकडे दृष्टि देण्याची धमक इथें एकाच्याही अंगां नाही. आठवतात त्या वेळचे शब्द !

द्रौपदीः—पक्के आठवतात ! त्या वेळचे शब्द मी आपल्याला उद्देशून बोललें नव्हतें. पण आतां मात्र मी धृतराष्ट्रपुत्रांना अंध नव्हे, पण मदांध म्हणतें. ज्यांची न्यायदृष्टि नष्ट झाली ते अंधापेक्षांही अंध ! भीष्म महाराज, आपण कुरुकुलाचे आधारस्तंभ आहांत. आपल्या हातांनीं आपण या कुलाची जोपासना केली ती न्यायाचा आणि धर्माचा आश्रय करूनच केली. आणि केवळ आप्त-सहवासाच्या सुखांत संवयीनें रुतून गेल्यामुळें माझा न्याय करण्याचे आपल्याला कष्ट वाटूं लागले आहेत ! आपल्या या सत्त्वहीन वृत्तीमुळें जगांत न्यायान्याय व धर्माधर्म म्हणजे श्रद्धाळू मूर्खानीं माजविलेलें नुसतें थोतांड समजलें पाहिजे.

भीष्मः—द्रौपदी, धर्माधर्म व न्यायनीतीचे अत्यंत सूक्ष्म भेद जाणण्याचे कामीं ज्याच्या योग्यतेचा शानी पुरुष या अखिल आर्यावर्तांत दुर्मिळ त्या युधिष्ठिरानें, स्वतःला द्यूतांत जिंकून घेतल्यानंतरही तुला पणाला लावण्याचा उपक्रम केला त्या अर्थी पतीची पत्नीवरील सत्ता केव्हांही नष्ट होत नाही असा निर्णय प्राप्त झाला. वरकरणी विपरित दिसणाऱ्या युधिष्ठिराच्या या कृतीच्या मुळाशीं हेंच उदात्त तत्त्व आहे कीं अग्नि ब्रारूणासमोर ग्रथित झालेलें आम्हां आर्यपतिपत्नींचें परस्पर बंधन विपरीत परिस्थितीच्या तीक्ष्ण तरवारीनेंही तुटूं शकत नाही. समाजाला परिणामीं हितावह व स्थिर करणारें हें तत्त्व नव्हे असें कोण म्हणेल ?

विकर्णः--स्त्री, मद्य, मृगया किंवा द्यूत यांपैकी एकाही व्यसनाला वाहिलेल्या राजाच्या निर्णयाला किंमत नसते.

दुर्योधनः--खबरदार मध्ये बोललास तर. लहान तोंडी मोठा घांस !

विकर्णः--मी बोलणारच--पुन्हां मी म्हणतो की, पांचालीला पणाला लावण्याचा एकट्या धर्माला काय अधिकार ?

दुःशासनः--अरे विकर्णा, पांचांच्या बायकोची काय एवढी प्रतिष्ठा सांगतोस ? अरे, आज ती आमची दासी झाली उद्यां आणखी पन्नासांची पत्नी होईल.

अर्जुनः--अधमा, ही तुझी विषारी वाचा तुझ्या नरडीत कोंवतो.

धर्मः--अर्जुना, शांत.

अर्जुनः--या बंधुमर्यादेच्या मगरमिठीत सांपडल्यामुळे माझा नाइलाज झाला आहे.

दुर्योधनः--भीमा, तूही थोडा नाटकी आवेश आण, तुझी भूमिका राक्षसाची ! तेव्हां प्रथम थोडी राळ उडवायला सागतो म्हणजे तुला आवेश येईल.

भीमः--माझा आवेश ! माझ्या आवेशाला वाव मिळाला असता म्हणजे दुर्योधनाच्या ठिकाणी त्याच्या हाडाचा ढीग दिसला असता. पुरोचनाला राळेंने जाळला. तुला जाळायला राळ तरी कशाला ? माझ्या एका--

(आवेशानें पुढें जातो.)

धर्मः--भीमसेना, शांत, शांत.

द्रौपदीः--महाराज, आतां शांततेचा उपदेश करण्यापेक्षां आपल्या हार्ती काय राहिले आहे ? आणि भीमसेन महाराज, आपल्यालाही शांतपणें महाराजांच्या शांतिपाठाला मान देण्यापलीकडे कोणता मार्ग राहिला आहे ?

पद

शांतवा हो मानसा । क्षोभ वाया करितसा । उमटला
कां मनि ठसा । द्यूत लावित गळफासा ॥ ध्रु० ॥ कां
तृप्त झाली लालसा । डौल मिरवुनी राजसा । केवि
सुचली अवदशा । धिःकारलें सदुपदेशा ॥ १ ॥

अहो नकुळ राजे, केवळ मिरवणुकीच्या हौसेला वळी पडून सिंहासारख्या
शूर पांचही पांडवांना दास्यांत मात्र लोटलेंत !

दुर्योधनः—ए दासी, पांच पांडवांबरोबर सहावी तूही दासी झाली
आहेस हें विसरूं नकोस. दासी म्हणवून घ्यायला लाज वाटते होय ?

द्रौपदीः—माझे पति दास झाले त्याचवेळीं मीही दासी झालें. अंध
पतीशीं समदुःखी व्हावें म्हणून जिनें लग्नबंधनाबरोबर नेत्रबंधनही केलें
त्या पतिव्रतेचा—गांधारी मातेचा—आशीर्वाद घेऊन मी या समेंत आलें
आहे. माझ्या पतीच्या आपत्तीचा वाटा जर मी आनंदानें स्वीकारला नाहीं
तर त्या माऊलीच्या आशीर्वादाचें काय ? ही पहा, दुर्दैवानें दास
झालेल्या माझ्या पतीच्या जोडीला मीही दासी म्हणून उभी राहतें. पण
ती दासी पांडवांची, कौरवांची केव्हांही नव्हे ध्यानांत ठेवा.

दुर्योधनः—कौरवांच्या दास्यांतून अशा चलाखीनें थोडीच सुटका होणार
आहे ? दुःशासना, पहातोस काय ? खेंचून मागें ओढ.

द्रौपदीः—हायरे दुर्दैवा ! भीष्म द्रोणासारख्यांनीं कौरवांच्या अन्नाला
मिंधे होऊन स्वतःच्या सुनेची—इंद्रप्रस्थाच्या सम्राज्ञीची—अशी डोळे मिटून
दुर्दशा पाहावी ?

दुर्योधनः—दासीची वाटेल ती दशा करण्याचा आमचा हक्क आहे.

द्रौपदीः—स्त्रीजातीची विटंबना करण्याचा हक्क परमेश्वरानें पशूंना सुद्धां
दिलेला नाही. मी आतां कोणाची करुणा भाकूं ? प्रत्यक्ष यमाचे कर्दन
काळ असलेल्या पतीसमोर मी दुसऱ्या कोणाची करुणा भाकावी ?

दुर्योधनः—तुझ्या त्या लाडक्या भावाची करुणा भाक. द्वारकेंत बसला असेल आ पसरून आकाशांत शाखाच्या विमानाकडे पहात ! अहाहा ! आज माझा सूड पुरा झाला !

दुःशलाः—(प्रवेश करून) सूड पुरा व्हायला अवकाश आहे. माझ्या अपमानाचा सूड अद्यापि उगवून घ्यायचा आहे हें विसरलास वाटतें दादा. माझ्या आहेराला इनें तीन वेळ लाथाडलें आणि त्या कृष्णाच्या साडी चोळीचें एवढें स्तोम माजविलें आहे. तेंच आतां पहातें ! दादा, हाच तो शालू ही जर आत्तां नेसली तर इच्यावर दया करून इला दास्यांतून मुक्त कर म्हणून मी तुझ्याजवळ मागून घेईन.

शकुनीः—कांहीं हरकत नाही. दुःशले, तूं फार उदार अंतःकरणाची पोर आहेस यांत संशय नाही. सुयोधना, द्रौपदी जर हा शालू नेसली तर दास्यांतून हिला मुक्त करावी अशी माझीही शिफारस आहे.

दुर्योधनः—मामा, तुम्ही मला मोठ्या संकटांत घालीत आहांत. तुमच्या मुळेंच आज माझे नशिब उदयाला आलें आहे म्हणून मला तुमचें म्हणणें मान्य करावें लागणार. इतक्या सहज गोष्टीला ही आत्तां तयार होईल.

द्रौपदीः—दुर्योधन महाराज, आपण समजतां तितकी ही गोष्ट सहज नाही. दुःशला वन्स, शकुनी मामांचें कारस्थान तडीला नेण्यासाठीं आपण माझा आणखी कितीही छळ केलात तरी या पांचालीची प्रतिज्ञा कधींही ढळणार नाही हें पक्कें लक्षांत ठेवा.

दुःशासनः—दादा, पांचाली कांहीं म्हणो, पण हा शालू हिला फार खुलून दिसेल नाही ?

दुर्योधनः—पांचाली, असा हट्ट काय करतेस ? हा सुंदर शालू नेसलीस तर या कौरवेश्वराच्या अंकावर बसण्याचें भाग्य तुला तत्काळ लाभेल.

भीमः—अधमा, माझी गदा तुझ्या अंकावर बसून तुझा चुराडा करील. आणि या दुष्ट दुःशासनाची छाती माझ्या या वज्रमुष्टीने फोडून या नीचाचे रक्त हा भीम आकंठ प्राशन करील, आणि त्याच रक्ताने माखलेल्या हाताने पांचालीची विखुरलेली वेणी मी बांधीन. या माझ्या घोर प्रतिज्ञे-पैकी एक शब्दही जर मी खरा न करीन तर माझी वेचाळीस कुठे रौरव नरकांत कुजून राहतील.

दुर्योधनः—अरे जा वाचाळा ! एवढा पराक्रम अंगी असता तर अशा आपत्तीत कशाला पडला असतां ? मी पुन्हां प्रतिज्ञेने सांगतो, तुम्हां पांडवांसमोर पांचालीला हा गांधारचा सुंदर शालू नेसवून तिला माझ्या अंकावर बसवीन तरच मी सुयोधन खरा. दुःशासना, पहातोस काय ? सोड तिचे वस्त्र आणि नेसव हा शालू.

दुःशलाः--वहिनी, अजून तरी हा हट्ट सोडून दे. नाही तर भर-सभेत नागवे होण्याची पाळी येईल.

द्रौपदीः--दुष्टे, धिःकार असो तुला आणि तुझ्या स्त्रीत्वाला. तुला प्रथम एकदां सांगितले तेंच पुन्हां सांगते. लज्जा झांकण्याचे सामर्थ्य ज्या वस्त्रांत नाही, तें वस्त्र नेसणें आणि नागवे राहणें सारखेंच. शकुनी महाराज, तुम्हालाही पुन्हां सांगते कीं, तुमचा आपमतलबी कावा अशा रीतीने साधणें शक्य नाही.

दुःशलाः--हा सुंदर शालू नेसून न नेसून जर इला सारखाच वाटतो तर हा फुकट कां घालवायचा ! मी आपला तो नेसेन. इला नागवीच राहूं या तर मग. दुःशासना, तूं आणि दादा पाहून व्या आतां.

दुःशासनः--तर मग करतोच हिला नागवी. पाहूं कुठपर्यंत हिचा हट्ट टिकतो तें ?

द्रौपदीः—अरे निर्लज नीचांनो, असा अनाचार करूं नका. मी तुमची भावजयं. भ्रातृजाया मातेसमान असैं नीतिशास्त्र सांगतें. त्याची कांहीं चाड धरा.

दुर्योधनः—या शास्त्रार्थानें आमचें समाधान होणें शक्य नाहीं. हें वस्त्र नेस नाहीं तर प्रतिशेनें तुला भरसभेत नग्न करीन.

द्रौपदीः—मला नग्न करण्याची तुझी माकडाची काय प्राज्ञा आहे ? माझी लाज राखणारा माझा कृष्णसखा समर्थ आहे.

दुर्योधनः—तुझा कृष्णसखा अद्याप झोंब घेतो आहे वाटतें. त्याच्या नांवाचा धांवा कर मोठमोठ्यानें.

द्रौपदीः—माझ्या कृष्णाच्या नांवाचा धांवा करायला तूं कशाला सांगा-यला पाहिजे ? ज्याचें ध्यान करणें हाच माझ्या आयुष्यांतील प्रत्येक क्षणाचा व्यवसाय आहे त्याचा निराळा धांवा करण्याचें कारण काय ? ऐन संकट समयी धांवा करून ईश्वरावर संकट घालण्याचें मला माहित नाहीं. अह-र्निश जिच्या हृदयांत भक्तवत्सल प्रभुरायाची प्रतिज्ञा जागृत आहे तिला टाहो फोडून प्रभूला आळवावें लागत नाहीं. आपण आपल्या प्रतिशेला जागावें. प्रभु आपल्या व्रीदाला जागलाच पाहिजे.

पद

प्रभु जागतो निज कारुण्य भावा । घेवोनि शिरीं भार
देतो विसांवा ॥ ध्रु० ॥ भगवंत भक्ताप्रति जेवि माता ।
प्रेमासि ना पार स्वार्था न ठावा ॥ १ ॥ दृढभाव
मनिंचा कधिं ना ढळावा । ये धांवोनी परिसोनि
धांवा ॥ २ ॥ कां संकटीं मात्र हरि आठवावा परि-
सुखद कालीं स्मृतितूनि जावा ॥ ३ ॥

दुर्योधनः-दुःशासना, काय ऐकतोस हें चव्हाट, चल ओठ पदर !

द्रौपदीः-अरे दुष्टानों, कांहीं तरी गुरुजनांची, वडिलांची लज्जा बाळगा. हीं पातकें कुठें फेडाल ?

दुःशासनः-तूर्त तुझे वस्त्र फेडण्याशीं आमचें काम आहे.

द्रौपदीः-आतां मात्र कठीण प्रसंग आला. धरणमाते, तूं तरी या वेळीं दुभंग होऊन जानकीमाईप्रमाणें मला आपल्या उदरांत घे. माझ्या भक्त वत्सल भाऊराया, प्रेमाच्या भरांत मी तुझा धांवा करणार नाही असें बोलून गेलें म्हणून तूं माझ्यावर रुसलास ? देवा, तुझा धांवा मी करावा अशी तुला अपेक्षा आहे ? कृष्णा, अरे माझ्या रोमरोमांतरीं तुझ्यावांचून जिथें दुसरा ध्यास नाही तिथें कोणत्या शब्दांनीं मी तुझा धांवा करूं ? देवा, माझे प्रेम इतकें इणकस आहे कां रे, कीं संकटकाळीं तें मी या चव्हाट्यावर मांडलें पाहिजे ! तुझ्या पवित्र नामोच्चाराला हा जुगाराचा चव्हाटा म्हणजे अत्यंत अयोग्य आणि अपवित्र ठिकाण नव्हे काय ? कां कृष्णा, तुझ्या अमृतमय कल्याणकारी उपदेशाचा अव्हेर करून ज्यांनीं स्वतःवर हें संकट ओढवून घेतलें आणि ज्यांना तुझ्या तेजाचा प्रकाश मत्सरामुळे सहन झाला नाही अशा शून्य भावनेच्या लोकांपुढें तुझ्या पवित्र नावाचा उच्चार करणें तरी योग्य होईल कां ? कृष्णा, माझी लाजिरवाणी स्थिति पाहण्याचा तूं हट्ट कां घेऊन बसला आहेस ? तुला माझी अजून करुणा येत नाही यावरून भक्तांकडून मिरवणूक करून घेण्याची तुलाही आवड उत्पन्न झाली आहे असें दिसतें. कृष्णा, तुझी आवड पुरी करायला मला कितीसा वेळ लागणार ? माझ्या जिब्ह्याशीं तुझे नामस्मरण कायमचें आहे. देवा, कान उघडून या द्रौपदीचा-तुझ्या लाडक्या बहिणीचा धांवा ऐक.

पद.

हे धांव दयाळा कृष्णसख्या । तारि अनाथा ॥ ध्रु० ॥
कां अंत पहासी हे सदया । या समर्थि वृथा । तूं
सर्व चराचरव्यापी । व्यापिसी जगता । येथेचि
म्हणावें नससी । तरि दोष तुझ्या चरिता ! ते तारि-
यले भक्त किती । मम काय कथा । भगिनीचा छल
होई पाहसि यदुनाथा ॥ १ ॥

कृष्णा, माझी हांक तुला अजून ऐकूं आली नाही ? अरे, माझ्यावर
रुसण्याची हीच संधि साधलीस ? माझी मौज पाहायला तुला हीच फुरसद
मिळाली ? देवा धांव, आणि माझी नाही तरी तुझ्या या साडीचोळीची
लाज तूच राख. अहाहा ! हें मी काय पाहतें ? हा दिव्य प्रकाश कसला ?
तो पहा भाऊराया, माझा देव, माझ्या हांकेसरशीं घांवून आला !

दुर्योधनः—पाहतो कसा या कौरव सभेंत पाऊल टाकतो तें ! हा अग्र-
पूजेचा पांडवांचा दरवार नव्हे. अग्रपूजेचें प्रायश्चित पांडवांना कसें मिळालें
तें पाहायला आणि शिशुपालवधाचें प्रायश्चित स्वतः भोगायला पाहिजे तर
ये म्हणावें !

द्रौपदीः—तो पहा आला. पर्वताएवढा वस्त्राचा ढीग घेऊन माझा भाऊ-
राया आला.

पद.

मधुसूदना हे माधवा । हे चक्रपाणी सुरम्य सुदर्शन
सूर्य-सुधाकर-लोचना ॥ ध्रु० ॥ वसना विणोनी
शिणल्या सुरामा । सति रुक्मिणी ही तशी सत्यभामा ।
तव सिद्ध जाया मम रक्षणा । वैरी करिल तरि कृष्ण
चदना ॥ १ ॥

कृष्णा, तुझ्या स्त्रियांनीं माझी लाज राखण्याचें मनावर घेतल्यावर माझे सत्व कायम राहून माझी दास्यांतून मुक्तता व्हायला कितीसा वेळ लागणार ?

दुर्योधनः—अरे, इनें वेळ्याचें सोंग घेतलें आहे. आणि भ्रमिष्ठासारखी वडवड सुरू केली आहे. दुःशासना, पहातोस काय ? चल ओढ वस्त्र.

(दुःशासन वस्त्र ओढतो—तें संपत नाही. तो शेवटीं दमून खालीं बसतो. श्रीकृष्ण वस्त्र पुरवीत आहे असा देखावा.)

भीष्मः—काय हा अद्भुत चमत्कार ! परमेश्वरी दिव्यापुढें दुर्योधना, तुझा दुष्टपणा कसा चालेल ? धृतराष्ट्र महाराज अज्ञून शुद्धीवर या.

धृतराष्ट्र :- द्रौपदी, तूं केलेला परमेश्वराचा प्रेमळ लडिवाळ धांवा ऐकून माझे मन शांत झालें. तुझी अढळ निष्ठा पाहून मी प्रसन्न झालों. आपल्या सत्वरक्षणामुळें पाहिजे तो वर मागण्याचा तूं अधिकार प्राप्त करून घेतला आहेस. कल्याणी, मागशील तो वर मी प्रसन्न अंतःकरणानें पूर्ण करीन.

द्रौपदीः—महाराज, मी दुसरा कोणता वर मागणार ? माझे भ्रतार दास्यांतून मुक्त व्हावेत हेंच माझे आपल्यापार्शीं मागणें आहे. आणि या सभेंत येतांच वडिलांना आणि गुरुजनांना वंदन करण्याचें माझ्या त्या वेळच्या दुःस्थितीमुळें तसेंच राहिलें त्या प्रमादाबद्दल मला क्षमा करावी, असें सर्वांजवळ माझे मागणें आहे.

धृतराष्ट्रः—द्रौपदी, तूं धन्य आहेस. तुझे कल्याण असो. तुझे भ्रतार दास्यांतून मुक्त आहेत आणि मी आपण होऊन तुलाही दास्यांतून मुक्त करतो. इंद्रप्रस्थाच्या राज्याचा लढा पांडव यापुढें कसाही सोडवोत.

कृष्णः—(आंतून) ताई, मी तुझ्या ऋणांतून मुक्त झालों.

द्रौपदीः—नको कृष्णा, हे शब्द उच्चारूं नकोस. तूं माझ्या प्रेमाच्या ऋणांत सदैव बांधला राहावास हेंच, देवा, तुझ्या जवळ माझे मागणें आहे.

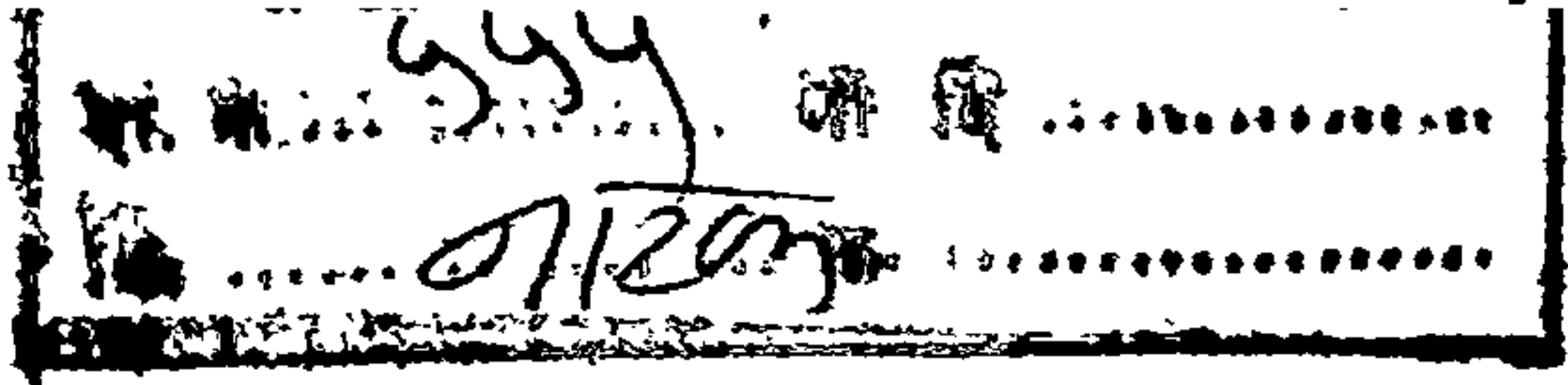
पट-वर्षा.

कृष्णा, तुझ्या साडीचोळीचा अभिमान मी धरला म्हणून माझी लाज राखून
माझ्या पतीची दास्यांतून मुक्तता करणें तुला भाग पडलें. देवा, हें तुझें
अमोघ अस्त्र प्रसंगीं प्रत्येक प्राण्याच्या व राष्ट्राच्या उपयोगीं पडो हीच
तुझ्या चरणीं माझी प्रेमाची प्रार्थना आहे.

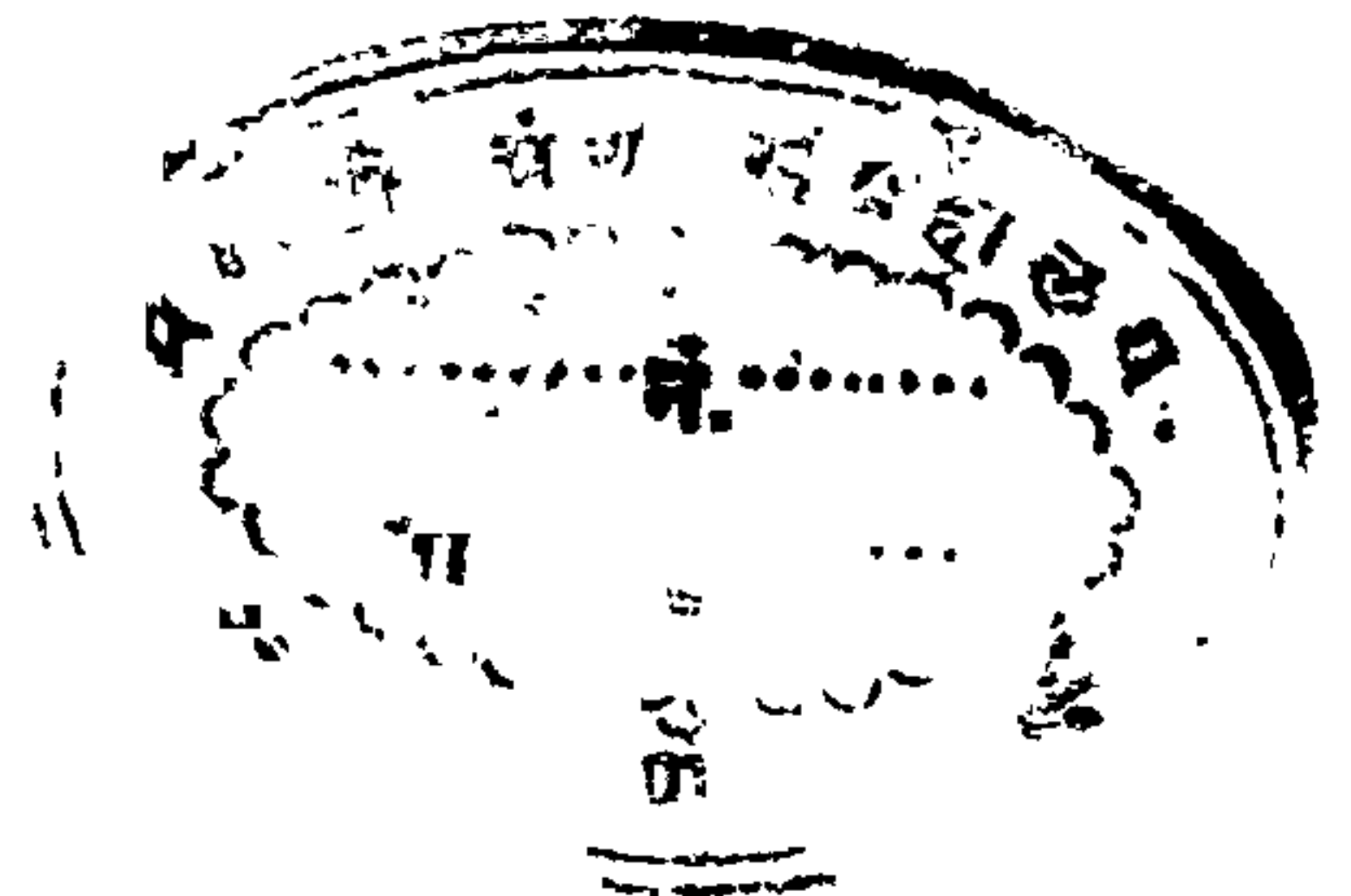
कृष्णः-तथास्तु.

भारत-वाक्य

प्रणति मोहना, चक्रधरा नवपट्ट पसरुनि दावि धवल
पथ आर्याप्रति ॥ ध्रु० ॥ विषम शील विमुख होती,
खल अवगणिती जरि त्यातें । शांत मने जो करि निज
कृति ॥ १॥

ॐ समाप्त ॐ

व्हिक्टर टेलरिंग

स्कूल ऑफ कटिंग कोर्स.

महिने १०

फुलकोर्स फी रु. १००

महिने ६

हाफकोर्स फी रु. ७५

महिने ४

मिक्सडकोर्स फी रु. ९०

प्रत्येक महिन्याचे पहिल्या तारखेस विद्यार्थी घेतले जातात.
माहितीपत्रक पाठवून देऊं. खालील पत्यावर लिहा:—

IRBK-0100555

व्हिक्टर टेलरिंग फर्म

बुधवार चौक, पुणे.